

Hutbelerde Fıkıh Eğitiminin İmkânı (Fetva Kullanımı Özeline)

The Possibility of Fiqh Education in the *Khutbas* (Particularly in the Usage of *Fatwa*)

Abdullah Sacid Öksüz¹

Sorumlu yazar/Corresponding author:
Abdullah Sacid Öksüz (Dr.),
Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi İslami
İlimler Fakültesi, Karaman Türkiye
E-posta: asacidd@kmu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-5354-5894

Başvuru/Submitted: 30.06.2021
Revizyon Talebi/Revision Requested:
31.07.2021
Son Revizyon/Last Revision Received:
27.08.2021
Kabul/Accepted: 31.01.2022

Atıf/Citation: Öksüz, Abdullah Sacid. Hutbelerde
Fıkıh Eğitiminin İmkânı (Fetva Kullanımı
Özeline). *İslam Tetkikleri Dergisi-Journal of Islamic
Review* 12/1, (Mart 2022): 369-395.
<https://doi.org/10.26650/iuitd.2022.959810>

ÖZ

Cuma namazı öncesindeki hutbe uygulaması, toplumun büyük bir kısmına ulaşma imkânı sunan, bu açıdan insanların dini bilgi birikimine önemli katkılar sağlayan irşad vasıtalarından biridir. Hutbeler cuma günleri dışında da örneğin müstakil kitaplar, dergi ve gazete gibi yayınlar üzerinden toplumun istifadesine sunulmuştur. Özellikle cuma hutbeleri ile ilgili yapılan araştırmalar, toplumun dini meseleler arasında en çok fıkıhla ilgili soru(n)larının olduğunu göstermektedir. Toplum bu soruları, Alo Fetva uygulamasıyla müftülüklere veya doğrudan Din İşleri Yüksek Kurulu'na havale etmektedir. Soruların ilmi heyet tarafından usulüne uygun olarak cevaplanmaya çalışılması, genelde Diyanet İşleri Başkanlığı'na ve özelden de Kurul'a olan güveni gösteren unsurlardandır. Çalışmamızda Diyanet İşleri Başkanlığı'nın hutbe hizmetlerine yönelik araştırmalar ve bunlarla ilgili değerlendirmeler, fıkıh alanına giren yönleriyle incelenmeye çalışılmıştır. Bundan sonra hutbe içeriklerinin oluşumunda toplumun fıkıh ilminin kapsamına giren beklentilerinin yoğunlaştığı alanlar tespit edilmiştir. Dini meselelere verilen cevap şeklinde tanımlanan fetvanın eğitim-öğretim yöntemlerinden olan soru-cevap metodu ile ilişkisi kurulmuş ve hutbelerde fıkıh öğretim aracı olarak fetvaların kullanım imkânı ele alınmıştır. Çalışmamızın pratik yönüne işaret etmek üzere 2019 yılı hutbelerinin içeriğini incelediğimizde fetva kullanımlarına yer verilmediği görülmüştür. Çalışmamızda mezkûr yıldaki hutbe içerikleriyle uyumluluk arz eden ve toplumun sorularına cevap mahiyetindeki Kurul web sayfasında yer alan fetvalara işaret edilmiş ve ayrıca bu hususla ilgili değerlendirmeler yapılarak çalışmamız sonlandırılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fıkıh, Fıkıh Eğitimi, Hutbe, Fetva, İrşad

ABSTRACT

The practice of *khutba* before the Friday prayer is one of the *Irshad* tools that contribute significantly to the accumulation of religious knowledge for individuals owing to the fact that *khutbas* can reach out to a large part of society. However, *khutbas* are also made available to the public through publications such as independent books, journals, and newspapers. The

research concerning the Friday *khutbas* demonstrates that society has questions/problems related to the fiqh among the religious issues. Through the application of the *Fatwa Line*, the society conveys these questions to the Muftiate or directly to the High Board of Religious Affairs. A component that reflects the faith in the Presidency of Religious Affairs, and the High Board, is the academic efforts to provide a timely response to these questions. In this study, we sought to survey the research and literature concerning the *khutba* service of the Presidency of Religious Affairs in the aspects of fiqh. However, in the process of developing the contents of *khutba*, we discovered the sectors in which the expectations of society are directed within the discipline of fiqh. Therefore, we address the relationship between the *fatwa*, which is described as the response to the religious questions, and the catechization. We also address the possibility of using the *fatwas* in *khutbas* as a tool of instruction in fiqh. Concerning the practical elements of our study, we discovered that among the content of the *khutbas* given in 2019, no usage of *fatwas* was included. In this study, we highlight the *fatwas*, which can be accessed on the website of the High Board and can be seen as a response to the questions of society, as these *fatwas* are in the same context of the content of the *khutbas* delivered in 2019. We concluded the study with our assessment of the subject matter.

Keywords: Fiqh, Fiqh Education, *Khutba*, *Fatwa*, Irshad

EXTENDED ABSTRACT

Considering the decrees propounded by the canonists throughout the history of fiqh, *khutba*, or guidance and sermon has been studied in the fiqh literature within the framework of events such as rain prayer and the solar eclipse during the Fridays, feast days, and *hajj*.

Since the Fridays prayer is a fardh prayer that must be prayed in the congregation, and the *khutba* is proposed shortly before the Friday prayer, the *khutba* can be heard by most worshippers. Other religious services or sermons before other prayers do not have such high attendance.

The reason why social messages and counsel are provided in terms of forming religious/moral interest in the *khutbas* can be seen within the framework of the ultimate objective of *khutbas*, which is to enlighten and provide information to the congregants concerning religious issues. Thus, *khutbas* demonstrate similarity with Prophet Muhammed's *khutba* practices in which the Prophet responds to the material and moral needs of society, as well as generates agenda toward the individual and social problems.

In the previous research concerning the content of the *khutbas*, there are findings and evaluations about the fields on which *khutba* topics are focused. The fact that a significant part of the *khutbas* is prepared with the topics that are within the fiqh discipline's field of interest is a noteworthy finding in these evaluations. For instance, 64% of the 757 *khutbas*, published in the Religious Affairs Newspaper between 1968 and 1991, were issues related to prayers, social life, and current issues. Similarly, according to research that analyses the *khutbas* delivered between 2003 and 2011, 227 of 491 *khutbas* are devoted to the topics related to prayers and social life (almost 46% of all *khutbas*) and 88 of these contain topics that are related to only prayers (almost 18% of all *khutbas*).

Although *khutbas* do not intend to provide intensive and detailed fiqh information, it is expected that *khutbas* provide enlightening content concerning religious issues and topics of fiqh, especially about the condition of the prayers, which has an important status in the

agenda of the society. Thus, in line with this expectation, some research demonstrates that the religious community has an important need in terms of being informed about contemporary issues. According to the research that analyses the perspective of the religious community toward *khutbas*, 72% of the congregants expect *khutbas* to contain topics concerning prayers, contemporary issues, and exemplary and religious experiences. The same research demonstrates that although 71% of the congregants listen to the *khutbas*, they did not remember the content of the *khutbas*. Therefore, it is possible to note that the congregants do not listen carefully to the *khutbas*, particularly the ones that they consider irrelevant to their daily lives, and thereby they do not remember the content of the *khutba*.

This study analyzed the Friday *khutbas*, which are read aloud by the religious officials and published on the website of the Presidency of the Religious Affairs thanks to the centralized perspective of the Presidency of the Religious Affairs in Turkey, from the viewpoint of fiqh education. This study aims to bring forward the use of *fatwa* as a response to the following question: how can the practical issues essential to the daily lives of the members of the society be incorporated into the *khutbas*? Apart from the expectations of the society from the *khutbas*, a significant finding concerning the needs that would require the use of *fatwa* is revealed by the applications made to the High Board of Religious Affairs in years. Analyzing the applications made to the High Board, it can be observed that the majority of these applications are attempting to find an answer to the issues in fiqh. For instance, according to research that was published in 2002, almost 3300 applications that were religious in their content were made to the High Board via email and letters between 1999 and 2002 on average. Most of these are questions of fiqh, and these questions were concerning prayers, family life, business life, and medical techniques such as salaah, fasting, zakat, hajj, qurban, purchase and sell, interest, stock market, sales on credit, stock shares, rates of profit, marriage, divorce, marital conflict and solutions, abortion, prevention of pregnancy, tube baby, organ transplantation, and artificial insemination. It was also observed that 78% of the questions, which were asked to the High Board in 2015, are questions related to fiqh. The members of the society's choice of the High Board as a source of solution to such diverse scope demonstrates their demand to follow the rules of fiqh in their religious lives, as well as the trust in the High Board. Thus, when the judgments or *fatwas* of the High Board are incorporated into the *khutbas*, the demand of members of society in terms of finding answers to their religious question will be addressed weekly, which will prevent similar questions from being asked to the High Board repeatedly. It is offered to incorporate such *fatwa* or judgments into the *khutbas* in a similar vein to the catechization, which is a method of religious instruction. In other words, *fatwas* that are related to the content of the *khutba* will be incorporated into the *khutbas* in the form of question and answer. Consequently, When analyzing the *khutbas* that were mandated to be recited aloud in the mosques in 2019, it was observed that topics that require a response from the members of society were often addressed intensively in the content of the *khutbas*. However, no High Board's *fatwas* that are relevant to the content of the *khutbas* were mentioned in the *khutbas*.

Giriş

Fıkıh tarihi boyunca fukahânın serdettiği hükümler göz önünde bulundurulduğunda nasihat ve vaaz içerikli konuşma anlamına gelen hutbe, cuma ve bayram günlerinde, hac ibadeti sırasında, yağmur duası ve güneş tutulması gibi hadiseler çerçevesinde fıkıh literatürüne konu olmuştur.¹ Ashâbının başına olağanüstü bir halin gelmesi veya mutlaka insanlara duyurulması gereken bir olayın yaşanması gibi durumlarda da Hz. Peygamber'in hutbe irad ettiği bilinmektedir.² Cuma namazının, özellikle erkekler tarafından en çok katılım sağlanan ibadetlerden olması ve cumanın farzları arasında yer alması sebebiyle³ hutbelerin din hizmetleri arasında halkın en fazla dinleme fırsatı bulduğu irşad imkânı olduğu söylenebilir.⁴

Cuma namazının cemaatle kılınması gereken farz bir ibadet olması ve hutbenin de cuma namazının hemen öncesinde irad edilmesi,⁵ cemaatin önemli bir kısmının hutbeyi dinlemesini sağlamaktadır. Namaz öncesi yapılan vaaz ve sohbetlerde veya halkın istifadesine yönelik diğer din hizmetlerinde çoğunlukla böylesine yoğun bir katılım olmamaktadır. Yine diğer hutbe çeşitlerinde hutbe içeriklerinin genellikle ilgili icra sebeplerine hasredilmesi ve dinleyenlerin de sayıca sınırlı olması sebebiyle cuma hutbelerinde olduğu gibi mesajların geniş bir kitleye ulaşması mümkün olmamaktadır.⁶ Hutbeler ve diğer din hizmetleri, katılım yoğunluğu bakımından farklılaşmakla birlikte, 'irşad ve nasihat verme' hedefi bakımından ortak bir noktada birleşmektedir.⁷

Cuma hutbeleri dinleyicilerin sayısı ile her hafta irad edilmesi bakımından vaaz ve sohbet gibi sınırlı sayıda katılımın gerçekleştiği diğer irşad vasıtalarından daha fazla önemsenmiştir. Örneğin

- 1 "Hutbe", *Mv. F.* (Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve 'ş-şün'il-İslâmiyye, 1410/1990), 19/176.
- 2 Mustafa Baktır, "Hutbe", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1998), 18/425; "Hutbe", 19/176.
- 3 2014 yılında yayınlanan bir rapora göre, 15 Mayıs-20 Eylül 2003 tarihleri arasında toplanan veriler üzerinden hareketle Türkiye'de 18 yaş üstü erkeklerin farklı yoğunluklarda olmakla birlikte yaklaşık %92.6'sı cuma hutbeleriyle muhatap olmaktadır. Diyanet İşleri Başkanlığı, *Türkiye'de Dini Hayat Araştırması* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014), 51; Cemaatin cuma namazına katılımını tespiti yönelik 2016 yılında gerçekleştirilen yerel bir araştırmada da cuma namazına hiçbir zaman gitmediğini söyleyen kitlenin oranı %6 olarak çıkmıştır. İsmail Celfin, *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği* (Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016), 60.
- 4 Bu husustaki bazı değerlendirmeler için bk. Vahdettin Akgün, "Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları", *Diyanet İlmî Dergi XXX/2* (1994), 77; Ahmet Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", *Din Şûrası (Sempozyum) I* (1995), 146; Recai Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", *Dinî Araştırmalar I/2* (1998), 7; Kemal Güran, "Müslüman Bir Toplumun Aydınlatılmasında Cuma ve Bayram Hutbelerinin Önemi", *Din Şûrası (Sempozyum) I* (2003), 488, 495.
- 5 Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen Şeybânî, *el-Asl*, thk. Muhammed Boynukalın (Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012), 1/305, 315; Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi 'fi tertîbi 'ş-şerâi'* (Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1406/1986), 1/262.
- 6 Muhtemeldir ki Hz. Peygamber'in uygulamalarından hareketle 13 hutbenin sıklıkla literatürde konu edildiği nakledilir. Bunlar cuma (2), bayram (2), güneş tutulması (2), yağmur duası (2), hac (Mekke [1], Arafat [2], Mina [1]) vesilesiyle irad edilen toplamda 13 hutbedir. Ebû Zekerıyyâ Yahyâ Muhyiddin b. Şeref Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât* (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 3/93.
- 7 Hutbelerin hedeflerinden birinin nasihat olmasına yönelik değerlendirmeler için bk. Muhammed b. Ali b. Ali Tehânevî, *Keşşâfü'l-istilâhâtî'l-fünûn ve'l-'ulûm*, ; (Beyrut: Mektebetü'l-Lübnan, 1996), "htb", 1/752; Mâverdi'nin bu husustaki değerlendirmesi için bk. Nevevî, *Tehzîbü'l-esmâ*, 3/93; Baktır, "Hutbe", 18/425; Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 6; M. Halil Çiçek, "Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi", *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 2-3; Vaaz, tavsiye, nasihat gibi hutbe ile amaç bakımından benzerlik taşıyan kavramlara dair kısa bir değerlendirme için bk. "Hutbe", 19/176.

Osmanlı döneminde Arapça okutulan hutbelerdeki mesajların toplum tarafından anlaşılabilmesi için cuma namazı sonrasında vaaz şeklinde halka sunulması fikri ortaya çıkmıştır. Kürsü şeyhleri tarafından verilen bu vaazlardaki mesajlar, hutbede bulunan cemaatin büyük çoğunluğunun namaz sonrası vaazı dinlemek üzere beklememesi sebebiyle halka yeterince ulaşamamış ve söz konusu vaaz uygulaması devam etmemiştir.⁸ Bu girişim ve ortaya çıkan sonuç hutbe ile vaaz hizmetlerinde verilmek istenen mesajlardan istifade anlamında hutbenin konumunu öne çıkarmakta ve ulaşılan kitlenin genişliği bakımından önemli bir eğitim yolu olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir.⁹

Diğer yandan hutbelerin tarihi süreçte ve günümüzde yönetim biçimi/siyasî otoritenin etkisinde kalabildiği, ele alınan konulara müdahalelerin gerçekleştiği görülmektedir.¹⁰ Haftalık olarak irad edilmesi ve insanların hassas bir ruh haliyle dinlemesine vesile olacak bir mekânda (camide/mescitte) icra edilmesi, hutbelerin, siyasî otoritenin ve yöneticilerin mesajlarını topluma ulaştırma, dini farkındalıkların artırılması ve kültürel gelişimin sağlanması gibi amaçlarla kullanılmasını beraberinde getirmiştir.¹¹

Hutbelerde toplumsal mesajların verilmesi, dinî-ahlakî ilgiyi tesis edecek tavsiyelerde bulunulması,¹² hutbelerin asıl amacı olan cemaatin dini konularda aydınlatılması ve bilgilendirilmesi kapsamına girmektedir.¹³ Böylece hutbeler, toplumun maddi-manevi ihtiyaçlarına cevaplar üreten ve ferdî-ictimâî problemlere yönelik gündemler oluşturan Hz. Peygamber'in hutbe

-
- 8 Kürsü Şeyhliği uygulamasına dair bilgi ve değerlendirmeler için bk. Nesimi Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (1999), 213; Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 15; Salih Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (2008), 389.
- 9 Mehmet Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 29.
- 10 Anayasanın 136. Maddesi bu hususa işaret etmektedir: "Genel idare içinde yer alan Diyanet İşleri Başkanlığı, lâiklik ilkesi doğrultusunda bütün siyasî görüş ve düşüncelerin dışında kalarak ve millette dayanışma ve bütünleşmeyi amaç edinerek, özel kanununda gösterilen görevleri yerine getirir." Bu hususta bazı değerlendirmeler için bk. Halise Kader Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu II* (2013), 121; Hutbe-siyasi gelişmeler ilişkisine dair tarihi bir panoroma örneği için bk. Baktır, "Hutbe", 18/426-428.
- 11 Bu durum bazen farklı şekilde de tezahür etmiştir. 1999 yılı hutbelerini içerik olarak analiz eden bir çalışma mezkûr yıl hutbelerinde ilgili dönemde gündemde olmasına rağmen örtünme, tesettür gibi konulara temas edilmediğini tespit etmiştir. Ahmet Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği", *İslâmî Araştırmalar XVII/1* (2004), 4.
- 12 Halil Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği* (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 100; Ayrıca hutbelerin trafik kurallarına uyma örneğinde ülke gündemini belirlemesine dair bazı haberler için bk. NTV, "Cuma Hutbesinde Trafik Kurallarına Uyulma Uyarısı" (Erişim 25 Ekim 2020); Habertürk, "Cuma Hutbesi 31 Mayıs 2019" (Erişim 25 Ekim 2020).
- 13 Ebû Bekr Ahmed b. Ali Râzî Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî (Beirut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1405), 5/338; Hasan Ali Görgülü, "Hz. Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları", *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 [Rektör Prof. Dr. Hasan Gürbüz'e Armağan] (1996), 173.

uygulamaları ile benzerlik arz etmektedir.¹⁴ Nitekim Ebû Yûsuf ile İmam Muhammed'in hutbe olarak isimlendirilebilecek ölçüde bir konuşmayı hutbenin geçerliliği için temel unsur (rükün) kabul etmelerini, mezkûr amaç ve hedefler çerçevesinde değerlendirmek mümkündür.¹⁵ Benzer bir bakış açısı İmam Şâfi'nin görüşlerinde de yer almaktadır. İmam Şâfi'ye göre hutbenin rükünlerinden biri insanlara tavsiye/nasihattir.¹⁶

Çalışmamız, Türkiye'de Diyanet İşleri Başkanlığı'nın merkezi bir yaklaşımla din görevlilerine okuttuğu ve web sitesinde de metnini yayınladığı cuma hutbelerini fıkıh eğitimi aracı olarak fetva kullanımı özelinde inceleme konusu yapacaktır.¹⁷

1. Diyanet'in Hutbe Hizmetleri

Rükün ve şartlarına dair ihtilâf bulunmakla birlikte “Allah'ın zikrine koşun”¹⁸ mealindeki ayette yer alan “Allah'ın zikri” ifadesi fukaha tarafından hutbenin farzıyetine delil olarak anlaşılmıştır.¹⁹ Bu ifade ayrıca hutbenin önemine de vurgu yapmaktadır. Zira burada Müslümanların haftalık buluşması yanında Allah'ın emir ve yasaklarını hatırlamayı da içine alacak şekilde irşada yönelik güçlü bir kararlılık söz konusudur.

Hutbelerde yoğun ve ayrıntılı fıkıh bilgisi vermek hedeflenmemekle birlikte, toplumun gündemini meşgul eden dinî meselelere ve fikhî konulara, özellikle de ibadetlerin sıhhatine

-
- 14 Hz. Peygamber'in hutbelerinin içeriğine dair bu yöndeki bazı değerlendirmeler için bk. Önkal, “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”, 148; Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 28; Görgülü, “Hz. Peygamber'in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları”, 178; Güran, “Müslüman Bir Toplumun Aydınlatılmasında Cuma ve Bayram Hutbelerinin Önemi”, 489-490; M. Kâmil Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış”, *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2016), 100; Bakır, “Hutbe”, 18/426.
- 15 Şeybânî, *el-Asl*, 1/301; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/262.
- 16 Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şâfi, *el-Üm* (Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990), 1/232-233; Kâsânî, *Bedâiu's-sanâi'*, 1/262; “Hutbe”, 19/177.
- 17 1989, 1992, 1998, 2002 ve 2006 yıllarında hutbelerin hazırlanışı ile ilgili bakış açılarında değişiklik yaşanmıştır. 1989'da Başkanlığın yayınladığı hutbelerin okunmasına, 1992'de Din İşleri Yüksek Kurulu bünyesindeki özel komisyon tarafından aylık planlanan hutbelerin okunmasına, 1998'de müftülüklerin tespit edeceği konulara dair hutbelerin okunmasına, 2002'de tekrar Din İşleri Yüksek Kurulu'nun belirlediği hutbelerin okunmasına ve nihayet 2006'da il müftülüklerinin bölgesel ihtiyaçlar çerçevesinde karar vereceği hutbelerin okunmasına izin verilmiştir. Hutbelerin hazırlanışı sürecinde merkezilik karakterinin zaman zaman öne çıkmasına yönelik bazı değerlendirmeler için bk. Kamil Yaşaroğlu, “Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerle İlgili Faaliyetleri”, *Hutbe Kitabı* (İstanbul: Kitabevi, 2017), 108-111; Zengin, “Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)”, 130; 2006 yılında her ne kadar hutbelerin yerel birimler olan il müftülükleri tarafından hazırlanmasına imkan verilse de uygulamada bu durum kendini göstermemiştir. Nitekim 2019 yılı hutbelerini örneğin Karaman ili özelinde incelediğimizde Başkanlığın web sitesindeki hutbelerle bir hutbe hariç (18.10.2019 tarihli hutbe) tamamen aynı olduğu görülmektedir. Bu hususta 2017 yılındaki Din Hizmetleri Raporunda kullanılan bir ifade dikkat çekicidir. Buna göre 2017 yılındaki ülke genelinde gerçekleşen olayların çokluğu her ilde aynı hutbelerin okunmasını beraberinde getirmiştir. Buradan anlaşıldığına göre hutbelerin merkezilik karakterini ülke genelindeki olayların mahiyeti belirlemektedir. İlgili ifade için bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, *Din Hizmetleri Raporu 2017* (Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019), 23.
- 18 *Kur'an-ı Kerim Meâli*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2011), el-Cuma 62/9.
- 19 Cessâs, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 5/338-339; Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib Mâverdî, *el-Hâvi'l-kebir*, thk. Ali Muhammed Muavviz (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999), 2/432, 442; Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî İbnü'l-Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'an* (Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1412/1992), 4/249; Bakır, “Hutbe”, 18/425.

dair bilgilendirici paylaşımlar yapılması hutbelerde yer alması beklenen hususlardandır. Bazı araştırmalar da bu beklentiye uygun olarak cemaatin hutbelerde güncel konulara dair bilgilene ihtiyacı olduğunu göstermektedir.²⁰ Hutbenin bu fonksiyonu, farklı dönemlerde hutbe içeriklerinin toplum tarafından anlaşılma keyfiyetine dair değerlendirmeler, tenkitler ve önerileri gündeme getirmiştir.²¹ Ayrıca Diyanet'in hutbe hazırlanması için özel komisyonlar kurması ve hutbelerin merkezden kontrolü gibi uygulamaları, hutbeler vasıtasıyla toplumun bilgilene sürecinde verimliliği artırma hassasiyetini ve isteğini ortaya koymaktadır.²²

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 4 Kasım 1993 ve 25-28 Kasım 2019 tarihlerinde gerçekleştirilen I. ve VI. Din Şûralarında, din hizmetleri çerçevesinde hutbelere dair bazı kararlar alınmıştır. I. Din Şûrası'nda hutbelerde konu seçimi, hutbelerin üslubu ve hutbelerin hazırlanma sürecinde kullanılacak kaynaklarla ilgili kararlar alınmış, ayrıca toplumun ihtiyaç hissettiği konularda net bilgilerin verilmesine yönelik hareket tarzının uygulanması tavsiye edilmiştir.²³ VI. Din Şûrası'nda alınan bir karara göre Başkanlık, hutbe hizmetinin cemaatte oluşturduğu kazanımları bilimsel yöntemlerle ölçmenin gerekliliğine işaret etmiş ve bu yönde çalışmalar yaparak bunların çıktıklarına göre söz konusu hizmetleri geliştirmeyi hedef olarak benimsemiştir.²⁴

-
- 20 *Diyanet Gazetesi*, "Hutbelerle İlgili Kamuoyu Araştırması Yapıldı" (15.02.1990), 28; Ayrıca bk. Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 150-151.
- 21 Osmanlı ve Cumhuriyet dönemi hutbelerine dair yapılan incelemelerde ortak gündem ve tenkid maddelerinden biri hutbe diline yöneliktir. Bu hususlarda bazı değerlendirmeler için bk. Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", 211; Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 14; Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", 398; Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 94-96, 98.
- 22 Diyanet'in kuruluşuna dair yürürlüğe giren kanun maddesinde de 'din konusunda toplumu aydınlatmak ve ibadet yerlerini yönetmek' şeklinde bir ifade yer almış ve hutbelerin içeriğine dair tasarruf yetkisi doğrudan Diyanet'e tevdi edilmiştir. Bu hususta bk. Resmi Gazete, *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun* 633 (22 Haziran 1965).
- 23 *I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995), 2/700.
- 24 Hutbelerin içeriğini oluşturma sürecinde özellikle cemaatin bakış açısı veya taleplerinin tespitine yönelik anket, rapor ve istatistik çalışmalarının olup olmadığını öğrenmek üzere 09.11.2020 tarihinde Diyanet İşleri Başkanlığından bir talepte bulduk. Tarafımıza gönderilen ve fakat ilgili detayların paylaşılmadığı '848912' sayılı cevaba göre hutbe hizmetlerinin etkinliğini ölçmek ve verimliliğini artırmak için çalışmaların yapıldığını ve bunların sonucunun kurum içinde değerlendirildiğini öğrendik. 2011-2019 yılları arasındaki Din Hizmetlerinin değerlendirildiği ve kamuoyu ile paylaşılan raporlarda, yıl içinde irad edilen hutbelere dair de değerlendirmelere yer verilmiştir. Raporlardaki hutbelere dair ifadeler göstermektedir ki rapora konu yıl boyunca irad edilmiş hutbeler incelendikten sonra bazı çıkarımlar yapılmaktadır. Bu raporlarda hutbelerin yıllık olarak konu başlıkları incelenmiş, daha önceki yıllarda irad edilen hutbelerdeki konu dağılımları ile karşılaştırılmış ve başlıklar üzerinden ele alınan konuların değişimine dair bazı yorumlarda bulunulmuştur. Bir diğer ifade ile ilgili sene içinde irad edilmiş hutbelerin konu başlıklarının veya içeriklerinin neye göre seçildiğine dair bir bilgi paylaşılmamıştır. Bununla birlikte sonraki yılların hutbe konularını belirlemek üzere gerekçelere veya bu hususla ilgili herhangi bir faaliyet yürütüldüğüne dair ifadelere de yer verilmemiştir. Hatta çalışmamızda özel olarak incelediğimiz 2019 yılı hutbeleri ile ilgili oldukça az ve sınırlı değerlendirme yapıldığı da görülmektedir. Raporların tamamı için bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Din Hizmetleri Raporları" (Erişim 29 Haziran 2021); İlgili VI. Din Şûrası kararları için bk. Diyanet İşleri Başkanlığı, "VI. Din Şûrası Kararları" (Erişim 22 Ekim 2020); 1999 yılı hutbelerine yönelik yapılan bir analize göre hutbeleri hazırlayan komisyonların yıllık veya iki yıllık planlarının olmaması halkın dini konularda aydınlanmasına vesile olacak konuların yeterince işlenememesine sebep olmaktadır. Bu hususta bir değerlendirme için bk. Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi", 2.

Hutbelerin camiler dışında, kitap ve gazete-dergi yayınları gibi farklı vesilelerle insanların istifadesine sunulduğuna yukarıda değinilmişti. Cami dışında hutbelere ulaşılabilesine yönelik yayın faaliyetlerinin amaçlarından birisi, din görevlileri için bir kaynak oluşturmaktır.²⁵ Bunun yanında söz konusu yayınların, kadınlar başta olmak üzere camilerde hutbeyi dinleyemeyen kişilerin, verilmek istenen dini mesajlardan istifade edebilmesidir.²⁶ Bu yayınlardan Cumhuriyet tarihinde dikkat çeken örneklere dair kısa bilgiler vermek yerinde olacaktır.²⁷

Ahmet Hamdi Akseki'ye hazırlattırılan ve dönemin Diyanet İşleri Reisi Rıfat Börekçi ve Akseki'nin kendi ifadelerinden anlaşıldığına göre Cumhuriyet tarihinde Türkçe²⁸ olarak ilk defa basımı yapılan *Yeni Hutbelerim* kitabı inanç, ahlak, ibadet ve günlük yaşayışla ilgili konularda 151 adet hutbeyi içermektedir. Bu eserde toplumun dini yaşantısına yönelik bilgilendirici ifadeler yanında, örneğin hutbelerin yayınlandığı dönemdeki bulaşıcı hastalıklarla ilgili tıbbi tavsiyeler, hastalıktan korunmanın yollarına ve gerekliliğine yönelik nasihatler de yer almıştır.²⁹

- 25 Diyanet İşleri Başkanlığı APK Dairesi Başkanlığı 1990 yılında Diyanet Gazetesi'nin verimliliğini ölçmek üzere bir araştırma yapmıştır. Bu çalışmada Gazete'de yer alan hutbelerin din görevlileri tarafından kullanım oranı tespit edilmiş ve görevlilerinin %92.4'ünün burada yayınlanan hutbelerden istifade ettiği sonucu ortaya çıkmıştır. Aynı çalışmada din görevlilerinin %80.3'ü hutbelerin Gazete'de yayınlanmasına devam edilmesini gerektiğini talep etmiştir. Bu sonuçlar Gazete'de yayınlanan hutbelerin din görevlileri için istifade edilen bir kaynak olarak değerlendirildiğini göstermektedir. İlgili araştırma için bk. *Diyanet Gazetesi*, "Diyanet Gazetesi ile İlgili Araştırma Sonuçları" (15.12.1990), 9; Ayrıca bk. Önkal, "İrşad Vasıtası Olarak Hutbe", 150.
- 26 Bu hususta bir değerlendirme için bk. Mehmet Bulut, "Başkanlığın Hutbe Kitapları: 'Yeni Hutbelerim' ve Diğerleri", *Diyanet Aylık Dergi* 346 (2019), 33.
- 27 Osmanlı döneminde de hutbelerin topluma buluşması ve camilerde okunan hutbelerde yeknesaklık sağlama amacına yönelik bazı hutbe mecmualarının varlığından söz edilmektedir. Bunların dili Arapçadır. Maarif Nezareti'nin izniyle basılan "Mecmua-i Hutbe-i Şerif", "Mecmua-i Hutbe", "Hutbe Mecmuası", "Kitab-ı Hutbe" başlığındaki hutbe mecmualarının içeriğine dair bir inceleme için bk. Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", 380; Osmanlı dönemindeki hutbe mecmualarında hadislerin kullanımına yönelik bir çalışma için bk. Bekir Tatlı, "Hutbe Mecmualarında Hadis Kullanımı", *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 357-378; Osmanlı döneminde Arapça olarak okutulmasına hususi önem verilen hutbelerin toplum tarafından anlaşılabilmesi için "Kürsü Şeyhi", "Selâtin Şeyhi", "Cuma Vaizi" görevindeki kişiler tarafından Türkçe olarak açıklanması söz konusu olmuştur. Bu hususla ilgili bk. Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", 389; Cumhuriyet sonrasında hutbelerin Türkçe okunması ve Türkçe hutbe kitabı hazırlığına dair bilgi ve değerlendirme için bk. Yazıcı, "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler", 214-215; Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerle İlgili Faaliyetleri", 107; Baktır, "Hutbe", 18/428.
- 28 Osmanlı döneminde hutbelerin Arapça olarak okunması yönünde güçlü bir iradenin olduğu anlaşılmaktadır. Bk. Zengin, "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler", 386; Hutbenin Arapça okunması fukahanın çoğunluğu tarafından şart olarak görülmektedir. Hutbenin ibadet karakterine işaret eden bu durum hutbede verilecek mesajların muhatabin anlayacağı dilde verilmesine mâni değildir. Bu hususla ilgili değerlendirmeler için bk. Ebû Zekeriyâ Yahyâ Muhyiddin b. Şeref en-Nevevi, *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb* (Beirut: Dârü'l-Fikr, ts.), 4/521-522; Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülaziz ed-Dımaşki İbn Âbidin, *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr* (Beirut: Dârü'l-Fikr, 1412/1992), 2/147; "Hutbe", 19/180-181; Baktır, "Hutbe", 18/425; Osmanlı'da hutbelerin Arapça okunması yanında 19. yy ikinci yarısı itibarıyla Türkçe olarak da hutbelerin irad edilmeye başlandığı anlaşılmaktadır. Bk. Güler Yarıcı, "Osmanlı'da Hutbe", *Hutbe Kitabı (Editörlü kitap)*, (2017), 5; Hatta 5 Şubat 1932 tarihinde Süleymaniye Camisinde tamamı Türkçe olan bir hutbe okunmuş ve fakat bu uygulama ilerleyen süreçte devam ettirilmemiştir. Bk. Baktır, "Hutbe", 18/428.
- 29 Ahmed Hamdi Akseki, *Yeni Hutbelerim* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği, 1936), 3-6.

Hacı Bayram Cami hatiplerinden Mustafa Runyun'un *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim* başlıklı kitabı Diyanet İşleri Reisliği Yayınları arasında yer almıştır. Runyun'un 47 adet hutbeyi istifadeye sunduğu bu eserde rüşvetin haram olması, yalan yere şahitlik ve yemin, içkinin haram oluşu, namaz ibadetinin farziyeti, oruç-zekât-hac-kurban ahkâmına müteallik meseleler gibi konularda 10'dan fazla hutbe fikhî meselelere dairdir.³⁰ Başkanlığın yayınladığı 15 adet hutbe kitabı arasında bu iki örneğin dışında camilerde irad edilen hutbelerden derlenen ve 153 hutbeden oluşan *Minberden Öğütler I-II-III* isimli üç cilt halindeki eseri de zikretmek mümkündür.³¹

Fatih Cami İmam Hatiplerinden Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı'nın ilk baskısı 1966'da³² yapılan ve toplamda 168 hutbeden oluşan *Müminlere Hutbeler*³³ isimli kitabı, Kocatepe Cami İmam Hatiplerinden İsmail Coşar'ın 99 hutbeyi ihtiva eden *Minberden Müminlere*³⁴ kitabı ile Bilecik Müftüsü Mehmed Emre'nin 99 hutbeden oluşan *Büyük Hutbe Kitabı*³⁵ da şahsi olarak hutbeleri toplumun istifadesine sunan örnekler arasında zikredilebilir.

Diyanet İşleri Başkanlığı'nın toplumu dini meselelerde bilgilendirme ve aydınlatma görevi çerçevesinde yaptığı hizmetlerinden biri 1968-1991 yılları arasında farklı periyodlar halinde yayınlanan ve esasında bir dergi muhtevasında hazırlanan *Diyanet Gazetesi*'dir.³⁶ Ayrıca Başkanlık, 1991 yılı itibarıyla *Diyanet Gazetesi*'nin devamı mahiyetinde *Diyanet Aylık Dergi*'yi çıkarmaya başlamıştır. 1991 yılından sonra hutbelerin önce il/ilçe müftülükleri, daha sonra ise Başkanlık bünyesinde oluşturulan komisyon tarafından hazırlanmaya başlanması³⁷ aylık dergide cuma hutbelerine dair düzenli olarak özel bir bölüme yer verilmemesini de beraberinde getirmiştir.³⁸

30 Mustafa Runyun, *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim* (Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1956).

31 Diyanet İşleri Başkanlığı'nın basılı hutbe hizmetlerine dair bütüncül bir bakış için bk. Yaşaroğlu, "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış", 96; Bulut, "Başkanlığın Hutbe Kitapları: 'Yeni Hutbelerim' ve Diğerleri", 30-33.

32 Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, *Müminlere Hutbeler* (İstanbul, 1966).

33 Abdurrahman Şeref Güzelyazıcı, *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler* (İstanbul: Kalem Yayınevi, 2010).

34 İsmail Coşar, *Minberden Müminlere (1-2-3)* (Ankara, 1974).

35 Mehmed Emre, *Büyük Hutbe Kitabı* (İstanbul: Çile Yayınları, 1979).

36 Her ne kadar 15 günde bir yayınlandığı ifadesi *Gazete*'nin birinci sayfasında yazsa da ilk senesinde uygulamada böyle olmadığı, bir ay veya üç ay gibi aralıklarla yayınlandığı anlaşılmaktadır. Gazetenin yayın hayatı ikinci senesinden sonra daha düzenli hale gelmiştir. Toplumun dini gelişimi itibarıyla bu gazetenin farklı açılardan önemli olduğu söylenebilir: İlgili hutbelerin aynı zamanda din görevlileri vasıtasıyla Cuma cemaatinin istifadesine sunulması, cemaat mârifetiyle ailelere ulaşma imkanı, gazetenin yayın döneminde zorunlu din dersi imkanının olmaması gibi. *Diyanet Gazetesi*'nin hutbeler yoluyla sunduğu hizmete dair bazı değerlendirmeler için bk. Akgün, "Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları", 77-78; *Diyanet Gazetesi* 1 Kasım 1970'den itibaren her sayda iki hutbe verme şeklinde bir uygulama devam ettirmiştir. Bu gazetede yayınlanan ve aynı zamanda din görevlileri tarafından cuma günleri okunan hutbeler toplumun dini konulardaki birikimine yönelik bir eğitim sürecine, dolayısıyla da Başkanlığın söz konusu aydınlatma görevine işaret etmektedir. Dönemin Diyanet İşleri Başkanı Lütfi Doğan tarafından gazetenin toplumun tüm kesimlerini kapsayıcı bir dini eğitim aracı olma hedefine işaret eden ifadeleri bu hususta dikkat çekicidir: "Dinimizin iman, ibadet ve ahlak düsturlarını, helal ve haramlarını, bütün buyruklarını ve yasaklarını, yurdumuzun en ücra köşelerinde yaşayan vatandaşlarımıza kadar duyurmak, maddi ve manevi yönden faydalı olmak maksadıyla on beş günde bir ve on altı sahife olarak yayımlanması kararlaştırılan *Diyanet Gazetesi* bunu gerçekleştirmek üzere çıkacaktır." Bk. Lütfi Doğan, "Başlarken", *Diyanet Gazetesi* (22.11.1968), 1, 16.

37 Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi", 2.

38 *Diyanet Aylık Dergi*'de düzensiz olarak bir dönem hutbe eki yayımlandığına dair bir değerlendirme için bk. Bulut, "Başkanlığın Hutbe Kitapları: 'Yeni Hutbelerim' ve Diğerleri", 33.

2. Hutbelerin Muhtevasına Yönelik Çalışmalar ve Fıkıh

Hutbelerin muhtevasına yönelik bazı çalışmalarda hutbe konularının yoğunlaştıkları alanlara dair tespit ve değerlendirmeler yer almaktadır. 1968-1991 yılları arasında (23 yıl) yayınlanmış Diyanet Gazetesi'nde yer alan hutbelerin başlıklarının listelendiği bir araştırmada, buradaki 757 hutbenin %64'ünün ibadet, sosyal hayat ve güncel meseleler gibi fıkıh ilmini ilgilendirecek mahiyette olduğu tespit edilmiştir.³⁹ Hutbe başlıklarının listelenmesinden ibaret olan bu çalışmada hutbe içerikleriyle başlıkların ne kadar uyum arz ettiği veya başlıkların muhtevayı yeterli düzeyde temsil edip etmediği gibi bir değerlendirme yapılmamıştır.

2003-2011 yılları arasındaki hutbeleri analiz eden bir araştırmaya göre de bu yıllarda irad edilen 491 hutbeden 227'si ibadet ve sosyal konulara hasredilmiş (toplam hutbelerin yaklaşık %46'sı) bunlar arasında da 88 hutbe (toplam hutbe sayısının yaklaşık %18'i) sadece ibadet konularını ihtiva etmiştir.⁴⁰

Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından 2011 yılından itibaren her yıl hazırlanan Din Hizmetleri Raporları'nda 2008-2019 yılları arasında irad edilen hutbelerin konularına göre tasnifleri ve bunlarla ilgili grafikler yer almıştır. Buradaki konular arasında bir örnek olarak, ibadet konuları şu oranlarda işlenmiştir: 2008 (%11), 2009 (%14), 2010 (%14), 2011 (%15), 2012 (%15), 2013 (%17), 2014 (%17), 2015 (%16), 2016 (%16), 2017 (%14), 2018 (%13), 2019 (%13). İbadetler dışında ahlak, sosyal hayat, kadınlarla ilgili meseleler, aile hayatı, ekonomi ve tıp ile ilgili meseleler gibi farklı başlıklarda fıkıh ilmini ilgilendiren içeriklerin hutbelerde yer aldığı anlaşılmaktadır.⁴¹

1990 yılında Diyanet İşleri Başkanlığı'na bağlı APK Dairesi 14 ilde farklı yaş, eğitim ve meslek gruplarıyla hutbelerin verimliliğini ölçmek üzere bir araştırma yapmıştır. Bu araştırmada cemaatin %14'ü hutbelerin bir yarar sağlamadığı görüşünü belirtmiştir. Bunun yanında aynı araştırma cemaatin %38'inin temel dini bilgiler ve sosyal, güncel, ekonomik meselelerin İslâm esasları penceresinden değerlendirildiği içerikleri hutbelerde görmek istediklerini ortaya koymuştur.⁴²

1995 yılında yayınlanan başka bir çalışma da hutbe muhtevalarının cemaat tarafından nasıl anlaşıldığını araştırmıştır. Buna göre cemaatin %33'ü hutbe konularının ve muhtevalarının günlük

39 Akgün, "Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları", 79-94; Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 65.

40 Zengin, "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)", 133.

41 2008-2011 arasında irad edilen hutbelerle ilgili veriler 2011 yılı raporunda yer almaktadır. 2012-2019 yılları arasındaki hutbelerle ilgili veriler ise müstakil raporlar halinde yayınlanmıştır. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "Din Hizmetleri Raporları".

42 İlgili araştırma sonuçları için bk. *Diyanet Gazetesi*, "Hutbelerle İlgili Kamuoyu Araştırması Yapıldı", 28.

yaşamla uyumlu olduğu, %45'i ise uyumlu olmadığı kanaatindeyken,⁴³ %72'si ibadetler, güncel meseleler, örnek ve dini yaşantılar gibi konuların hutbelerde işlenmesi gerektiğini belirtmiştir.⁴⁴ Aynı araştırma cemaatin %71'inin irad edilen hutbeleri dinlemelerine rağmen hatırlamadıklarını da ortaya çıkarmıştır.⁴⁵ Bu durumda cemaatin günlük yaşantıyla uyumsuz olduğunu düşündüğü hutbeleri dikkatli dinlemedikleri ve neticede hutbe muhtevasını hatırlamadıkları şeklinde bir değerlendirme yapmak mümkündür.

2016 yılında küçük ölçekli bir çalışmada hutbe içeriklerinin yeterliliği üzerinde bir tespit çalışması yapılmış, cemaatin yaklaşık %75'i 2012-2104 yılları arasındaki hutbelerin içerik ve konu itibarıyla yeterli olduğu kanaatine sahipken, %25'lik bir kesimi ise hutbe konularını ve bunların işleniş tarzını ya yetersiz bulmuş ya da daha somut mesajların ele alınması gerektiğini belirtmiştir.⁴⁶

1990, 1995 ve 2016 yıllarındaki çalışmalarda temel alınan sorular hutbelerin verimli olup olmadığı, günümüzdeki hayat biçimi/şartlarıyla uygunluğu ve hutbe içeriklerinin yeterli işleniş işlenmediği şeklinde farklılık gösterse de %14, %25 ve %45 şeklinde önemsenmesi gereken farklı memnuniyetsizlik oranları ortaya çıkmıştır.

Hutbe içeriklerinde fıkıh ilmini ilgilendiren bilgilerin yer almasına ve fikhî yaşantıya yön verecek konulara işaret edilmesine rağmen, hutbelerin toplumun ihtiyaçlarıyla uyumlu olmadığı, bir diğer ifade ile hutbelerdeki mesajların dini yaşantıya dair ihtiyaçlara hitap etmediği ve bu hususta yetersiz kaldığı yönündeki kanaatler dikkat çekmektedir. Diyanetin hutbe hizmetine dair araştırmalar çoğunlukla hutbelerin dili, irad edilmiş şekli, hutbe başlıkları ve konu seçimleri, hutbelerin üslubu ve hutbe içeriklerinin işleniş gibi hususlarda eleştirel bir bakış açısı ortaya koymaktadır.⁴⁷ Bu eleştiriler genellikle ilgili araştırmaların merkeze aldığı ilim dalının bakış açısına göre yapılmaktadır. Örneğin hadis ilmi⁴⁸ çerçevesinde yapılmış bir çalışmada hutbe konularının ve içeriğinin periyodik olarak ilgili haftanın anlam ve önemine ayrılması eleştirilmektedir. Zira bu durum hutbelerde sadece belirli hadislerle ve ayetlere yer verilmesine veya aynı hadis ve ayetlerin farklı hutbelerde çokça tekrar edilmesine sebep olmaktadır.⁴⁹ Bu araştırma ve benzeri

43 Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 84. Felsefe ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Din Eğitimi Bilim Dalı, "event-place": "Ankara", "genre": "Yüksek Lisans Tezi", "language": "Türkçe", "publisher": "Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü", "publisher-place": "Ankara", "title": "Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi", "author": [{"family": "Yaşar", "given": "Mehmet"}], "issued": {"date-parts": [{"1995"}]}, "locator": "84", "schema": "https://github.com/citation-style-language/schema/raw/master/csl-citation.json"}]

44 Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 62.

45 Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 94.

46 Celfin, *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği*, 61.

47 Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 37.

48 Diyanetin hutbe hizmetini fıkıh penceresinden inceleyen bir çalışmayı tespit edemediğimiz için hadis ilmi özelinde yapılan çalışmalar ile bu hususu örneklandırmeyi tercih ettik.

49 Örneğin bk. Ahmet Aslantaş, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nun Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkid (2001-2005)* (Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 141; Osman Arar, *2007-2011 Yılları Arasındaki Çorum İl Müftülüğü Din Görevlilerince Hazırlanan Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici* (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019), 153.

diğer çalışmalar,⁵⁰ esasında hutbelerde toplumun ilgisini çekmeye yönelik değişiklikler yapılması ve verilecek mesajların dikkati artıracak mahiyette olması gerektiğine işaret etmektedir.

3. Hutbe İçeriklerinin Oluşum Sürecinde Toplumsal Talepler

Toplum tarafından Diyanet'e yöneltilen sorular ile bunlara verilen cevapların yoğunlaştığı konular insanların taleplerinin bulunduğu ve ihtiyaç hissettiği hususlar olması bakımından hutbelerin aydınlatıcı ve bilgi verici karakterine katkı sunacak muhtemel içerikleri teşkil etmektedir.⁵¹ Diyanet'ten fetva talebi anlamında iki müessese daha çok dikkat çekmektedir. Bunlardan biri her ildeki müftülüklerin fetva birimleri, diğeri ise Din İşleri Yüksek Kurulu'dur.

Fetva birimlerine yöneltilen sorularla ilgili olarak 2000 yılında yapılan bir araştırmada İstanbul ili özelinde vatandaşların bir yılda müftülüğe yönelttiği 10.000 civarındaki soru tasnife tabi tutulmuş ve ibadetler (%58), aile (%11), kadın (%7), ticaret (%4) gibi başlıklar altında toplamda %90 oranında fıkıh kapsamına giren hususlarda müracaatların olduğu anlaşılmıştır.⁵²

Din İşleri Yüksek Kurulu, vatandaşlar tarafından telefon, mektup/dilekçe ve elektronik posta yoluyla sorulan dini sorulara cevap vermektedir.⁵³ Kurul, vatandaşlardan gelen dini-hukuki soruların yansira mahkemelerden ferâiz gibi meselelerde intikal eden başvurulara da cevaplar vermiştir. Bireysel olarak yapılan başvurulara alt komisyonlarca çözümler üretilmiş ve bunlar arasında toplumun genelini ilgilendiren problemler Kurul gündemine alınarak 'Kurul Kararı' haline getirilmiştir. Örneğin 1930-2000 yılları arasında 2530 farklı dini konuda kurul kararı alınmış ve bunlar Kurul uzmanlarınca konularına göre tasnif edilmiştir.⁵⁴

2002 yılında yayınlanan bir araştırmaya göre 1999-2002 yılları arasında Kurul'a yıllık ortalama olarak elektronik posta yoluyla 1300 civarında, yazılı dilekçe şeklinde ise 2000

50 1980-2017 yılları arasındaki hutbelerde yer alan tasavvuf kavramları merkezinde Diyanet'in tasavvuf ve tarikatlara bakış açısını inceleyerek hutbelerde ortaya konulmaya çalışılan tasavvuf algısının tespitini hedefleyen bir çalışma için bk. Şule Çakır, *Diyanet'in Din Algısında Tasavvuf* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019); 1972 ve 2011 şeklinde iki farklı yılda irad edilen hutbelerde sıklıkla işlenen meseleler üzerinden felsefi bir yaklaşımla Diyanet'in topluma sunduğu din anlayışının incelendiği bir çalışma için bk. Arslan, *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*; 2017 yılında inanç, ibadet, ahlak, sosyal hayat, aile, helal-haram, ekonomik hayat gibi konulardaki cuma hutbelerinin içeriğinde yer alan ayetleri ve bunların tefsir ilmi çerçevesinde değerlendirilmesine dair örnek bir çalışma için bk. Ahmet Ercan, *Diyanet İşleri Başkanlığının 2017 Yılında Yayımladığı Cuma Hutbelerinin Tefsir İlmi Açısından Tahlihi* (Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019).

51 Hutbelerden beklenen tesirin ortaya çıkması ve cemaatin hutbeleri dinlemesini sağlaması bakımından hutbe konularının ilgi ve ihtiyaç merkezli seçimine yönelik bazı değerlendirmeler için bk. Mustafa Çağrı, "Metropoli İl Müftülüklerinde Yürütülen Din Hizmetleri -İstanbul Örneği-", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), II/478-479.

52 Bu araştırmanın sonuçlarına göre örneğin ibadetlere dair gelen soruların dağılımı şu şekilde gerçekleşmiştir: Zekât (%24), oruç (%22), namaz (%22), abdest (%12), kurban (%9), Kur'an (%7) ve dua (%4). Nevin Meriç, *Gündelik Hayat ve Fetvalar* (İstanbul: Pınar Yayınları, 2004), 7; Ayrıca bk. Nevin Meriç, "Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*, ed. Mehmet Bulut (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008), II/408.

53 Mustafa Bülent Dadaş, "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti", *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIII/25-26 (2015), 42-44.

54 Şamil Dağcı, "Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım", *Diyanet İlmi Dergi* XXXVIII/4 (2002), 9-10.

civarında dini muhtevalı başvuru yapılmıştır.⁵⁵ Bunların pek çoğu fikhî soru olup, bu sorular da çoğunlukla namaz, oruç, zekât, hac, kurban, alım-satım, faiz, borsa, kredili satışlar, hisse senetleri, kâr oranları, evlenme boşanma, aile içi geçimsizlikler ve çözüm yolları, kürtaj, gebeliğin önlenmesi, tüp bebek, organ nakli, suni döllenme gibi; ibadetler, aile hayatı, ticari hayat ve tıbbî yöntemlere dairdir.⁵⁶

2015 yılı içinde ise Din İşleri Yüksek Kurulu'na 26080 adet soru gelmiştir. Bir araştırma bunların ana konulara göre dağılımını incelemiş ve şu sonuçlar ortaya çıkmıştır: Sosyal hayat (5065 soru), namaz (3415 soru), ticari hayat (2378 soru), aile hayatı (2792 soru), oruç (1382 soru), zekât ve sadaka (1283 soru), taharet/temizlik (1094 soru), kadınlara özel haller (771 soru), kurban (599 soru), adak ve yemin (452 soru), hac ve umre (365 soru), miras ve vasiyet (332 soru), tıp ve sağlık (283 soru), yiyecek ve içecekler (197 soru), vakıf (51 soru).⁵⁷ Buradaki veriler incelendiğinde 2015 yılındaki soruların % 78'inin fikhî sorular olduğu görülmektedir ve bunun da halkın dini yaşantıda fıkıh kurallarına uyma talebini gösterdiğini söylemek mümkündür.⁵⁸

Yukarıdaki veriler halkın günlük yaşamda karşılaştıkları meselelere cevap arama sürecinde yetkili makam olarak Diyanet İşleri Başkanlığı'na müracaat ettiklerini göstermektedir. Nitekim cinsiyet, yaş, sosyal ve ekonomik durum, eğitim düzeyi, okul ve okul dışı din eğitimi, cemaatler ve Diyanet gibi farklı değişkenlerin toplumun dini yönelimine katkısını araştıran bir çalışmada da %20 gibi bir oranla en büyük katkının Diyanet tarafından sağlandığı sonucunu ortaya çıkarmıştır.⁵⁹

Eğitimin hedeflerinden birisi kişinin eğitim öncesindeki davranışlarının eğitim sonrasında farklılaşmasını sağlamaktır. Cami merkezli eğitim faaliyetlerinden biri olarak hutbede de dinleyicinin hutbe öncesindeki dini yaşantısında hutbeden sonra değişikliğin oluşması

55 Din İşleri Yüksek Kurulu'na müracaat edilen soru sayısı ile örneğin İstanbul Müftülüğü'nün fetva birimine yapılan soru başvurusu arasında ciddi bir fark olduğu anlaşılmaktadır. Kurul'a müracaat yollarının teknolojik gelişmelerle ilgili bir durum olarak sınırlı olması, telefonla yapılan müracaatlarda hızlı geri dönüş alınması veya yerel bir makama ulaşmanın daha kolay olacağı düşüncesi bu farkın sebebi olarak görülebilecek ihtimaller arasındadır. 1999 yılında sadece İstanbul Müftülüğü'ne 50.000 civarında soru yöneltildiğine dair bir bilgi için bk. Meriç, "Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi", II/413.

56 Dağcı, "Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım", 10.

57 Dadaş, "Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti", 70.

58 İnsanların fıkıh kurallarına uygun yaşama talebi ile ilgili olarak Karaman'da icra edilen bir çalıştay küçük ölçekli de olsa önem arz etmektedir. 12 Mart 2015'de Karaman ili özelinde gerçekleştirilen 'Karaman İli ve İlçeleri Toplumsal Sorun Analizi Çalıştayı'nda Prof. Dr. Halit Çalış tarafından sunulan bir bildiri 2009-2014 yılları arasında Karaman'da ikamet edenler tarafından Din İşleri Yüksek Kurulu'na yöneltilen fetva talepleri incelenmiştir. Kredi, promosyon, faiz gibi mâli muâmelâta dair güncel problemler ile ibadetler, evlilik hayatı, kadın-erkek ilişkilerinde dikkate dilecek hususlar gibi sosyal-dini hayata dair farklı kişilerden gelen benzer soruların müracaatlarda yoğunlaştığı ifade edilmiş ve buradan yola çıkarak soru taleplerinin aslında toplumun dini yaşantısında fıkıh kurallarına uygun hareket etme gayreti olarak yorumlanabileceği belirtilmiştir. Bizzat katıldığımız bu çalıştayın yayımlanmış metni olmamakla birlikte sonuç bildirgesi için bk. "Karaman İli ve İlçeleri Toplumsal Sorun Analizi Çalıştayı", 2015; Toplumun güvendiği bir kurum olarak Diyanet'e yönelttiği soruların bir anlamda yaşantılarını dinle ilişkilendirme istekleri şeklinde değerlendirilebileceğine dair ayrıca bk. Meriç, "Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi", II/406.

59 Onay, "Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi", 1.

hedeflenmektedir. Bu açıdan bakıldığında hutbe, toplumun din eğitimi sürecinde ihtiyaç duyduğu bir vasıta olmaktadır.⁶⁰ Hutbenin farz olması ve namaz öncesi irad edilme zorunluluğu, mezkûr ihtiyaca karşılık gelecek önemli bir çözüm önerisidir.⁶¹ Hutbenin bu özelliği, toplumun fetva taleplerine verilecek cevapların halka ulaştırılmasında önemli bir araç olarak kullanılabileceğini göstermektedir.

4. Hutbelerde Fıkıh Öğretim Aracı Olarak Fetvaların Kullanımı

İslam toplumunda her mükellefin günlük hayatında uygulayacağı hükümleri dinin asıl kaynağı olan Kur'an ve sünnetten öğrenmesi ideal manada beklenen bir durumdur. Bununla birlikte insanların sahip oldukları kabiliyetler ve şartlar onların bu yönde bir bilgi birikimine imkân vermemektedir.⁶² Böyle bir durum için Kur'an ve hadislerde işaret edilen çözüm, toplumda bir kesimin dini konularda ihtisas sahibi olması ve bilmeyenlerin bilenlere sormasıdır.⁶³

Namazın farz olduğu bilgisini elde etmek gibi dinin aslı unsurlarına dair bilgilere ulaşmada müctehidler ile müctehid olmayanların (avam) ortak sorumluluğu vardır.⁶⁴ Bilgi birikimine bağlı olarak muhakemeyi gerektirecek dini hükümlerde ise avamın üzerine düşen vazife bunları ilim erbabına havale etmeleridir.⁶⁵ Müctehidin kendisine müracaat edildiğinde verdiği bu türden hükümler ve cevaplar ictehad veya fetva olarak isimlendirilmektedir. Nitekim fetva, cevaplanması veya açıklanması istenen dini-hukukî (fikhî) bir soruya verilen cevaptır ki bunlar hükümlerden oluşur.⁶⁶ Müctehid-avam arasındaki bilgi akışı fetvanın eğitim-öğretim açısından önemine ve toplumun dini meselelerdeki sorularına bulacağı cevapların kaynağına işaret etmektedir, o da ilmi yeterliliği haiz yetkili makamın cevabıdır.⁶⁷

60 Yaşar, *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*, 34.

61 Tarihi tecrübe de bu açıdan dini ve hatta siyasi, ictimai mesajların iletilmesi noktasında hutbeye görev biçmiştir. Nitekim Cumhuriyet öncesi hutbe dilinin Arapça oluşu, bunun getirdiği olumsuzluklar, bu olumsuzlukları gidermeye yönelik Osmanlı son döneminde ortaya çıkan gelişmeler ve bunların akıbetine dair değerlendirmeler için bk. Doğan, "Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler", 14-15.

62 Fahrettin Atar, "Fetva", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1995), 12/487.

63 et-Tevbe 9/122; en-Nahl 16/43; el-Enbiyâ 21/7; Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî Ahmed b. Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid (Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 5/173 (No. 3056).

64 İmam Şâfiî, namazın, orucun, haccın, farz oluşunu bilme noktasında cehaletin (bilgi eksikliğinin) mazeret olamayacağını belirterek bu tür bilgiyi "genel bilgi" olarak tanımlar. İmam Şâfiî, bu kanaatini ilgili bilgilerin tevâtür şeklinde nesilden nesile aktarılageldiği şeklinde gerekçelendirir. Bk. Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas Şâfiî, *er-Risâle*, thk. Ahmed Şâkir (Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1358/1940), 357-357.

65 en-Nahl 16/43.

66 Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb İsfahânî, *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'an* (Dimaşk-Beyrut: Dâru'l-Kalem, ed-Dâru's-Şâmiyye, 1412), 625; Atar, "Fetva", 12/486-487; Fetvâ'nın farklı açılardan tarifleri için bk. Osman Şahin, *Fetvâ Adâbı* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016), 18-19; Güncel uygulamalar açısından 'Fetva' ile geçmiş dönemlerde bilinmeyen ve fakat fikhî cevaba muhtaç yeni meselelere üretilen çare kastedilmektedir. Bk. Ali Muhyiddin el-Karadağî, *İctihad ve Fetva*, çev. Mustafa Bülent Dadaş (İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019), 353.

67 Fetva-ictehad, müfti-müctehid ilişkileri ve fetvanın eğitim-öğretim açısından önemine dair değerlendirmeler için bk. Fahrettin Atar, "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 3 (1985), 19, 45-46; Ayrıca bk. Kemâlüddin Muhammed b. Abdulvâhid İbnu'l-Hümâm, *Fethu'l-Kadir* (Beyrut: Daru'l-Fikr, 2003), 7/256; Ömer Nasuhi Bilmen, *Hukuk-ı İslamiyye ve Istilahatı Fikhiyye Kamusu* (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985), 1/246, 8/253.

Fetva, hem soruyu soran (müsteftî) için hem de diğer insanlar için kapsayıcı mahiyettedir. Bu itibarla fetvanın ortaya çıkmasına sebep olan mesele aynı olduğu sürece fetva, tüm zamanlar için geçerli olması yanında müsteftî ve diğer müslümanları aynı şekilde ilgilendirmektedir.⁶⁸

Günümüz şartları toplumun pek çok kesimini ilgilendiren ortak fikhî sorulara cevaplar vermeyi ve bunu toplumla paylaşmayı gerekli kılmaktadır. Fetvanın kişiye özel olması ise iki hususta ortaya çıkmaktadır. Birincisi müsteftînin şahsi tecrübesi veya şartlarına binaen aldığı cevaptır ve şahsa özel olarak kabul edilebilir. İkincisi ise fetva verenin (müftî) müsteftîde gözlemediği hususlara binaen verdiği cevaptır.⁶⁹ Toplumun genelini ve her bireyi benzer şekilde ilgilendiren şartlar dahilinde ortaya çıkan problemlerin herkesin istifadesine açık bir şekilde cevaplanması gerekmektedir.⁷⁰ Böyle soruların cevapsız bırakılması veya cevabının geciktirilmesi toplum içinde kargaşaya sebep olmakta ve yetkili makama güveni zedeleyebilmektedir. Zira dini otorite tarafından cevapsız bırakılan soruların cevapları farklı iletişim araçlarıyla ve birbiriyle çelişki arz edecek mahiyette topluma ulaşabilmektedir.

Hutbelerin muhtevalarına yönelik zikri geçen araştırmaların sonuçları, toplumun genelini ilgilendiren ve yoğun bir şekilde cevaplanması talep edilen dini meselelere dair fetvalara ulaşma ihtiyacına işaret etmektedir.⁷¹ Bu ihtiyaç sadece halk açısından değil aynı zamanda kendilerine müracaat edilen din görevlileri açısından da söz konusudur.⁷²

Toplumun fetvalara ulaşması farklı vasıtalarla mümkün olmaktadır. Modern dönem öncesinde fetvaların yer aldığı kaynaklar iki açıdan ele alınabilir: Birincisi teorik bilgi ve değerlendirmelerin yer aldığı fıkıh eserleri; ikincisi ise bunların dışında kalan ve müstakil bir literatür olarak kabul edilen ‘fetâvâ’ türü eserler.⁷³ Günümüzde kurumların ve şahısların fikhî sorulara verdikleri cevaplar fetâvâ kapsamında değerlendirilebilir. Bu fetvalar basılı bir şekilde veya teknolojinin gelişmesine paralel olarak örneğin videolar aracılığıyla topluma ulaşabilmektedir.

Kurumsal manada Diyanet’in fetvaları çeşitli yollarla muhataplarının istifadesine sunulmaktadır. Diyanet Aylık Dergi’de ‘Diyanete Sorulm’ başlığındaki bölüm, takvimlerdeki

68 Atar, “İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı”, 40; el-Karadağî, *İctihad ve Fetva*, 354.

69 Fetvanın kişisel olması makâsîd yorumu yapılırken dikkate alınmalıdır. Dolayısıyla bireyin özel durumu, genele verilecek hükümden farklı olabilir. Bu hususta müftî geniş bir tercih alanına sahiptir. Bu hususta ilgili olarak bk. Ahmet Yaman, *Fetva Usûlü ve Âdâbı* (İstanbul: İFAV Yayınları, 2018), 136.

70 Bireysel fetva taleplerinin bazen geneli ilgilendiren ortak ihtiyaçlara işaret etmesi bakımından ‘prototip’ olduğu yönündeki bir değerlendirme ve bazı örnekler için bk. Meriç, “Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi”, II/407-408, 410-411.

71 Dinin gündelik hayattaki rolünün birey ve toplumun eylemlerini meşrulaştırma istekleri olduğu, bunun da yaşantıların fetva ile dizayn edilmesi şeklinde pratiğe yansıdığına dair bir değerlendirme için bk. Meriç, “Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi”, II/405.

72 Türkiye’nin farklı bölgelerinde halkın cevabını talep ettiği dini soruların bir haritasının çıkartılması ve bunların cevaplarının Diyanet tarafından ilgili din görevlilerine dağıtılmasını teklif eden bir çalışma için bk. Orhan Çeker, “İftâ ve Bir Fetva Defteri Örneği”, *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 36.

73 Fetâvâ literatürüne dair bir liste için bk. Hacı Halife Mustafa b Abdullah Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmî’l-kütüb ve’l-fünûn* (Bağdâd: Mektebetü’l-müsennâ, 1941), 2/1218-1231; Ayrıca bk. Atar, “Fetva”, 12/495; Ahmet Özdemir, *Çağımızda İftâ Usûlü* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000), 33-34; Fetva literatürünün önemine dair bir değerlendirme için bk. el-Karadağî, *İctihad ve Fetva*, 370-371.

ilgili bölümler ve çeşitli kitap yayınları⁷⁴ basım yoluyla fetvaların istifadeye sunulmasına örnek verilebilir. Diyanet Tv’de yayımlanan ‘Güncel Dini Meseleler’, ‘Diyanete Soralım’ gibi farklı programlarda fikhî sorulara verilen cevaplar hem tv hem de sosyal medya araçları üzerinden yayınlanmaktadır. Din İşleri Yüksek Kurulu’nun web sitesinde yer alan fetvalar, müftülüklerde vatandaşın sorularına yanıt vermek üzere yerel düzeyde ulaşılabilir bir birim olarak ‘Alo 190 Fetva Hattı’ yanında Diyanet’in basılı yayınlarına da kaynaklık etmekte ve aynı zamanda internet kullanıcılarının ulaşımına açık bulunmaktadır.⁷⁵ Bu yönüyle Kurul’un problemleri çözmeye ve dini yönden aydınlanmaya vesile olma gibi amaçlarının gerçekleştiği söylenebilir.⁷⁶

Kurul’un fetva verme sürecinde Kitap, sünnet, icma, kıyas, örf, istihsan, sahâbi kavli gibi delil ve yöntemlerin göz önünde bulundurulması, verilen fetvalara güvenilmesini sağlayan en önemli unsurdur.⁷⁷ Ayrıca fetvaların birden fazla ilim ehli tarafından incelendikten sonra müsteftiye ulaşması da fetvalara olan güveni arttırmaktadır.⁷⁸ Geçmiş dönemlerden farklı olarak özellikle iktisat ve tıp alanında karmaşık yapıdaki meselelerin daha fazla olması, meselelerin bir heyet tarafından çözümünü gerekli kılmaktadır. Zira bu meselelerin pek çoğunda ilgili alandaki uzmanların görüşlerine ihtiyaç duyulmakta ve bunlardan istifade ile heyet tarafından meseleler değerlendirilmektedir.⁷⁹

74 Bu hususta örnek olarak bk. *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2015); *Ailemin Sohbet Günlüğü* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2021) Bu eser din görevlilerine yönelik hazırlanmıştır. Aile hayatı ve gençlere yönelik belirlenen konularda sohbet şeklinde bir metin ve akabinde sohbetlerle bazen ilgili bazen ise ilgisiz fetvaların yer aldığı bir yayındır.

75 Müftülüklere bağlı fetva birimleri ve buralara yapılan müracaatları inceleyen örnek bir çalışma için bk. Meriç, “Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi”; Kurul’un kararlarını özel olarak inceleyen çalışmalar için bk. Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, 39-40; Kurul kararlarının fıkıh penceresinden incelendiği müstakil bir çalışma için bk. Recepali Mafratoğlu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve Dayandığı Şerî Deliller* (Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012); Dini soruların cevabı ilmihal gibi bazı eserlerde farklı başlıklar altında teorik bilgiler halinde yer alır. Bunların dışında bazı eserlerde ise soru-cevap şeklinde fetvalara yer verilir. Günümüzde kurumlardan bağımsız olarak şahsi gayretlere işaret eden ilmihal ve soru-cevap şeklindeki fetvalara dair örnek bir yazar-eser listesi için bk. Özdemir, *Çağımızda İfta Usûlü*, 35-38.

76 Dağcı, “Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım”, 13-14.

77 *Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*, 46; Din İşleri Yüksek Kurulu’nun 1965-2012 arasında aldığı 133 kararda dayandığı şerî delilleri inceleyen müstakil bir çalışma için bk. Mafratoğlu, *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve Dayandığı Şerî Deliller*, 23-72; Kurulun fetvalarının yayınladığı kitapta yer alan sorular ve cevaplar aksi belirtilmediği sürece yayın döneminde kurulda görev yapan üyelerin tamamı tarafından benimsenmiştir. Bk. Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, 38-39 (4 nolu dipnot); 2002 yılında yapılan bir araştırma insanların %80’inin Diyanet teşkilatına güvendiğini ortaya çıkarmıştır. İlgili araştırma sonucu için bk. Meriç, “Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi”, II/413.

78 Kurul fetvalarından bazılarında itirazlar söz konusu olabilmektedir. Hakkında itiraz söz konusu olan kurul fetvalarına dair örnek bir liste için bk. Dadaş, “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu’nun Fetva Siyaseti”, 64-67.

79 Türkiye dışındaki kurumsal fetva heyetleri ile genel anlamda fetva meclislerinin varlığına olan ihtiyaç hususunda bir değerlendirme için bk. el-Karadaği, *İctihad ve Fetva*, 361-363; Fetva heyetlerine dair daha geniş bir liste ve bilgi ile fetvaların ortaya çıkış sürecinde benimsenen bir yöntem olarak heyet tarafından icthadda bulunulması hakkında bk. Mustafa Bülent Dadaş, “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadi ve İslam Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”, *Bilimname : Düşünce Platformu* 28 (Ocak 2015), 311-342; Ayrıca bk. Ekrem Keleş, “Fetva-Mezhep İlişkisi ve Fetva Kurulları”, *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu*, (2017), 149-153.

İletişim imkanlarının gelişmesi, insanların dini bilgiye ulaşmalarını kolay hale getirmektedir. Bunun neticesinde yetkili olan veya olmayan kişilerin fetvaları ve cevabına ihtiyaç duyulan meselelerle ilgili farklı görüşler kolay bir şekilde yaygınlaşabilmektedir.⁸⁰ Toplumda zihin karışıklığına sebebiyet veren bu durumların önlenmesi için doğru bilgiyi elde etme imkanlarından biri olarak hutbe, usulünce verilmiş fetvalara ulaşmak için önemli bir yerde durmaktadır.

Hutbelerde Kurul kararları ve fetvaların topluma aktarılması, dini hükümlerin mükellefler tarafından bilinmesi ve bunların benimsenmesine katkı sunacaktır. Zira modern insan zihni tavsiyeler yanında net ve açık hükümlere, cevaplara ihtiyaç hissetmektedir. Kurul kararları ve fetvalarının da bu yönde yeterince kaynaklık yapabileceği söylenebilir. Böylece fetvaların, halkın dini konularda aydınlatılmasına, müslüman toplumda İslâm'ın anlaşılması ve uygulanması sürecine katkı sunması hedefi gerçekleşmiş olacaktır.⁸¹

Hatibin hutbesinde fetvaya konu olan soruyu okuyup arkasından cevabına işaret etmesi din eğitimi ve öğretimi yöntemlerinden 'ilmihal metodu'na benzemektedir. Zira bu eğitim metodunda öğretici, sorular sormakta ve bunlara yine kendisi cevaplar vermektedir. Medreselerde, mahalle mekteplerinde temel dini bilgilerin öğretilmesi sırasında önceden hazırlanmış, kalıp haline getirilmiş sorular ve bunların cevapları öğrencilere öğretilmekteydi. Bu şekilde öğrenci dini konuları, yükümlülükleri yani ilmihal bilgilerini sorular ve cevaplar halinde ezberlemiş olmaktadır. İlmihal bilgilerini öğretmede bu yöntem için soru-cevap tarzı 'ilmihal metodu' olarak kabul edilmektedir.⁸²

Çalışmamızın bundan sonraki kısmında fikhî bilgi ve fetva kullanımı açısından 2019 yılı boyunca irad edilen hutbelerin içerikleri incelenecek ve ilmihal metodunun bir göstergesi olarak soru-cevap şeklindeki fetvaların kullanım keyfiyetine dair değerlendirmeler yapılacaktır.⁸³

2019 yılında irad edilen hutbelerin bazılarında fıkıh bilgisi ihtiva eden cümlelerin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örneğin "Kul olma şuuru" başlıklı hutbede⁸⁴ namaz, oruç, zekât, hac gibi farz olan ibadetlerin hikmetlerine dair bilgilendirme yapılmış, bunların bazılarının farziyetine yönelik ifadeler kullanılmış ve ibadet-niyet ilişkisine dikkat çekilmiştir. "Hoş geldin Ya Şehr-i

80 Şahin, *Fetvâ Âdâbı*, 11-12.

81 Atar, "Fetva", 12/487; Bu durum aynı zamanda fetva usulü ilke ve yöntemlerini belirleme yönündeki çalışmalar için belirlenen hedefler arasındadır. Bk. Ahmet Yaman, "Fetvâ ve Mezhep Fetvâ Usulü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak Fetvâ-Mezhep İlişkisi", *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 48 (2015), 6.

82 Mustafa Öcal, *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar: Temel Eğitim ve Orta Öğretimde* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991), 256.

83 2020 yılında başlarında ülke gündemini meşgul eden Covid-19 salgınının bir sonucu olarak cemaatle namaza ara verilmesi hutbe hizmetlerinde aksaklık meydana getirmiştir. Çalışmamızın başlangıcına en yakın örneklik teşkil etmesi bakımından 2019 yılı hutbelerinin tercihi bu durumun bir sonucudur. Birkaç yıl yerine belirli bir yılın incelemeye konu edilmesi bir yıllık sürecin verilmek istenen mesajlar anlamında yeterli değerlendirmeye imkân verebileceği düşüncesidir. Diyanet İşleri Başkanlığının resmi sitesinde yer alan 2019 yılına ait hutbeler için bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "2019 Yılına Ait Hutbeler" (Erişim 18 Haziran 2021).

84 08.02.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, "2019 Yılına Ait Hutbeler".

Ramazan” başlıklı hutbede⁸⁵ ise oruç ibadetinin Ramazan ayında farz kılındığına işaret edilmiş ve bunu gösteren ilgili âyete⁸⁶ yer verilmiştir. Yine “Kardeşliğimiz zekât ve fitr sadakasıyla bereketlensin” başlıklı hutbede⁸⁷ zekât ibadetinin beş temel esastan biri ve Allah tarafından kesin şekilde emredilen farz bir ibadet olduğu vurgusu açık bir şekilde yapılmıştır. “Cuma namazı ve adabı” başlıklı hutbede⁸⁸ de cuma namazının farz olduğu hükmü, ilgili âyete⁸⁹ işaret edilmek suretiyle ortaya konmuş, mazeretsiz cuma namazının terk edilmesinin günah olduğuna ve hutbe esnasında yapılmaması gereken hususlara değinilmiş, fıkıh kültürüne/egitimine yönelik hutbenin cuma namazının bir şartı olduğuna yer verilmiştir. Bu hutbelerin konuları genel anlamda ibadetlerle ilgili olmasına rağmen hiçbirinde Kurul tarafından cevabı verilen ibadetlere dair fetvalara işaret edilmemiştir.

“İslam ahlakının özü hayadır” başlıklı hutbede⁹⁰ harama bakma ve iffeti koruma mesajı içeren âyetlerden⁹¹ hemen sonra nikâhsız birliktelik yaşama anlamına gelen zinanın büyük günah sayıldığı ve hükmünün de haram olduğu ifade edilmiştir. Bununla birlikte hutbe içeriğinde aile hayatına dair konu ile ilgili olabilecek kurul fetvalarından istifade edilmediği görülmüştür.

“Faizin toplumsal zararları” başlıklı hutbede⁹² de faizin yasak, faizli işlemlerin günah olduğuna işaret edilmiş ve helâl kazancın önemine vurgu yapılmıştır. Bütün bunlara rağmen ilgili hutbede faize dair Kurul fetvaları yer almamıştır.

Bazı hutbelerde ise fıkıh bilgisine yönelik ifadelerin eksik bırakıldığı ve hutbe konusuyla ilgili Kurul fetvalarına yer verilmediği görülmüştür. Örneğin doğrulukla kazanılan malın bereketleneceği ve yalanla elde edilen şeylerin hayır getirmeyeceği vurgusunun yapıldığı “Özü sözü doğru olmak” başlıklı hutbede⁹³ yalan söylemenin yanlışlığı üzerinde durulmuşken, toplumun ticari işlerindeki ahlaki erdemlere yeterince yer verilmemiştir. Yine “Ticaret hayatının bereketi: iş ahlakı” başlıklı hutbede⁹⁴ ticaret erbabının mesleki tecrübe kazanım aşamalarında iş ahlakının da sürece katılması ve böylece helâl kazanç anlayışının, işe ilk girişten ustalığa kadar geçen zaman diliminde çalışanların zihnine yerleşmesi gerektiğine işaret edilmiştir. Ticari hayata dair ahlaki bakış açısıyla konuların işlendiği bu hutbelerde fıkıh bilgisi ihtiva eden cümlelerin azlığı dikkat çekmiş ve Kurul’un ticaret hayatı ile ilgili fetvalarına da işaret edilmediği görülmüştür.

Hz. Peygamber’in “*Her iyilik sadakadır*”⁹⁵ hadisinden ve “...*Kim bir canı kurtarırsa, bütün insanların hayatını kurtarmış gibi olur*”⁹⁶ ayetinden hareketle organ, ilik ve hücre bağışında

85 03.05.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

86 el-Bakara 2/185.

87 24.05.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

88 19.07.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

89 el-Cuma 62/9.

90 25.01.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

91 en-Nur 24/30-31.

92 23.08.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

93 04.01.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

94 26.04.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

95 Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu’fî Buhârî, *Sahîhü'l-Buhârî*, thk. Muhammed Zühre b. Nâsir (Dâru Tavkî'n-Necât, 1422), “Edeb”, 33.

96 el-Mâide 5/32.

bulunmanın iyilik kapsamında değerlendirilip tavsiye edildiği, “Bereket mevsimi üç aylar” başlıklı hutbede⁹⁷ fikhi açıklamaların eksik bırakıldığı görülür. Organ nakline dair mutlak bir tavsiyeye yer verilen bu hutbede organ bağışının caiz olması için göz önünde bulundurulması gereken şartlardan bahsedilmemiştir. Bu durumda söz konusu hutbeyi dinleyenlerin organ nakline dair yanlış çıkarımlarda bulunarak konuya dair eksik bilgi ile hareket etme riski ortaya çıkmıştır. Bu hutbede de diğer örneklerde olduğu gibi organ nakli/bağışı konusunda ayrıntılı hükümler içeren Kurul fetvasına⁹⁸ yer verilmediği görülmüştür.

Fikhî bilgi veren cümlelerin eksik bırakıldığı hutbe örneklerinden biri de “Berat Gecesi” başlığı ile verilen hutbedir.⁹⁹ Burada Hz. Peygamber’in Şaban ayınının 15. gününü oruçlu geçirmeye yönelik tavsiyesi ve buna uyanların erişeceği müjde ile ilgili ifadesi merkeze alınarak bazı tavsiyelere yer verilmiştir. Fıkıh eğitim sürecine işaret etmek üzere örneğin “Şaban ayınının 15. gününde yani Berat gününde oruç tutmak sünnettir” şeklinde fikhî bir hükme işaret eden cümlenin kullanılmadığı müşahede edilir. Aynı şekilde bu hutbede “Kandillerde oruç tutmak isteyen kişi, kandil gecesinin olduğu günde mi, bir gün sonrasında mı oruç tutmalıdır?; Kandillerde oruç tutmayla ilgili dinî bir gereklilik var mıdır?; Üç ayların dindeki yeri ve bu aylarda oruç tutmanın hükmü nedir?” gibi Kurul tarafından cevabı verilmiş fetvalara da değinilmemiştir.¹⁰⁰

“Ramazan ve infak” başlıklı hutbede¹⁰¹ yardımlaşma, infak ve ihtiyaç sahibinin ihtiyacını gözetme gibi erdemlerden hareketle zekât müessesesi ile sadaka-i fitır gibi mali ibadetlere vurgu yapılmakla birlikte, zekât ve sadaka-i fitır ahkâmına dair bazı bilgilerin eksik bırakıldığı görülmüştür. Bu hususta havâic-i asliyenin kapsamı, kira gelirlerinin zekâtı, kadınların ziynet eşyalarının zekâtı, zekâtın para olarak verilmesi, alacağın zekâtı, banka üzerinden zekâtın ulaştırılması, hangi akrabalara zekâtın/fitır sadakasının verilebileceği, cami veya sivil toplum kuruluşlarına zekâtın/fitır sadakasının verilme imkânı, kimler için fitır sadakasının verileceği gibi toplumun sıklıkla cevabını merak ettiği sorulara açık işaretlerde bulunulmamıştır. Halbuki Kurul’un bu konular çerçevesinde sorulan sorulara verdiği birçok fetva bulunmaktadır.

“Bir mukaddes yolculuk: hac” başlıklı hutbede¹⁰² hac ibadetinin öneminden, bu ibadet öncesindeki ahlaki ve ruhsal ön hazırlıklardan bahsedilmiştir. Hutbede, hac ibadeti sürecindeki cinsel davranışlar, günah ve kavga gibi yasak fiillere işaret eden ilgili âyetin¹⁰³ meali verilmekle birlikte “ihram, Arafat vakfesi ve ziyaret tavafı” gibi haccın farzlarından bahsedilmemiş, yasak

97 01.03.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

98 Din İşleri Yüksek Kurulu, “Organ Bağışı Caiz Midir?” (Erişim 15 Nisan 2021).

99 19.04.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

100 Bu hususlardaki Kurul fetvaları için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Üç Ayların Dindeki Yeri ve Bu Aylarda Oruç Tutmanın Hükmü Nedir?” (Erişim 30 Haziran 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “Kandillerde Oruç Tutmayla İlgili Dini Bir Gereklilik Var Mıdır?” (Erişim 30 Haziran 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “Kandillerde Oruç Tutmak İsteyen Kişi, Kandil Gecesinin Olduğu Günde Mi, Bir Gün Sonrasında Mı Oruç Tutmalıdır?” (Erişim 30 Haziran 2021).

101 10.05.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

102 28.06.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

103 el-Bakara 2/197.

fillerin hac ibadetini ifsada götürebileceğine ise hiç değinilmemiştir. Ayrıca bu hutbede hac ibadetini yerine getirmek isteyenlerin aklına gelebilecek “Hac ibadetinin ifası için nisap miktarı mala sahip olma şartı var mıdır?; İmkân bulup Kâbe’yi gören veya umre yapan kişiye hac farz olur mu?; Borçlanarak hacca gitmek doğru mudur?”¹⁰⁴ gibi sorulara cevap veren Kurul fetvalarına da yer verilmemiştir.¹⁰⁵

İslâm medeniyetinde caminin önemi ve İslâm tarihi boyunca camilerin inşasına yönelik hassasiyetlere işaret edilen “Cami ve Hayat” başlıklı hutbede,¹⁰⁶ camilerin toplumların yaşantısında merkezi bir rol üstlenmiş olmasına rağmen son dönemlerde bu husustaki eksikliklere işaret edilmiştir. Bu hutbede örneğin cami inşaatlarına zekâtların verilip verilmeyeceği meselesine dair Kurul fetvası¹⁰⁷ ile ilgili aydınlatıcı bir bilgi yer almamıştır.

Evliliği teşvik eden âyet ve hadislerin daha çok ahlaki boyutlarıyla ele alındığı “Aile olmak, aile kalmak” başlıklı hutbede¹⁰⁸ nikâhın temel ilkeleri, evlilik engelleri, gizli evlilikler, yasaklanan evlilikler, mehir, talâk ve nafaka... gibi meselelerde Kurul’a sıklıkla sorulan fetvalara veya bunların cevaplarından alıntılanan cümlelere yer verilmemiştir.¹⁰⁹

Hutbelerin bazılarında içerik yoğunluğu söz konusudur. Örneğin “Neslin korunması: Erdemli bir nesil, huzurlu bir gelecek” başlıklı hutbede¹¹⁰ cinsiyet farklılığı, cinsiyet değişikliği, fitrata müdahale gibi meselelerle birlikte aile müessesesinin önemi, nikâhın kolaylaştırılması gibi konular ele alınarak yoğun mesajlar verilmiştir. Bu hutbede verilecek mesajların daha anlaşılır olabilmesi, hutbe içeriğindeki konuların bir zemine oturabilmesi ve bu konularla bağlantısı olması nedeniyle örneğin ‘zaruriyyat-ı hamse’den bahisle meselenin neslin korunmasına getirilmemesi bir eksiklik olarak değerlendirilebilir. Bunun yanında yine hutbe içeriğinde özellikle neslin korunması hususunda gündeme getirilebilecek “Tüp bebek yönteminde başkasına ait sperm, yumurta, embriyo veya rahmin kullanılması caiz midir?; Taşıyıcı Annelik Uygulaması ve Böyle Bir Yolla Doğan Çocuğun Annesi, Nesebi, Mirası, Mahremiyeti ve Velayetinin Dini Hükmü Hakkında” gibi bazı Kurul fetva ve kararlarına işarette bulunulmamıştır.¹¹¹

104 İlgili fetvalar için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Hac İbadetinin İfası İçin Nisap Miktarı Mala Sahip Olma Şartı Var mıdır?” (Erişim 30 Haziran 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “İmkân Bulup Kâbe’yi Gören veya Umre Yapan Kişiye Hac Farz Olur Mu?” (Erişim 30 Haziran 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “Borçlanarak Hacca Gitmek Doğru Mudur?” (Erişim 30 Haziran 2021).

105 Hac ibadetini dair Kurul fetvalarının tamamına toplu bir bakış için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Hac ve Umre Fetvaları” (Erişim 30 Haziran 2021).

106 27.09.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

107 Din İşleri Yüksek Kurulu, “Zekât Âyetinde Geçen ‘Fi Sebilillah’ın Kapsamına Okullar, Kur’an Kursları, Camiler ve Benzeri Hayır Kurumları Girer Mi?” (Erişim 18 Nisan 2021).

108 07.06.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

109 Aile hayatına dair Kurul fetvalarına toplu bir bakış için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Aile Hayatı Fetvaları” (Erişim 30 Haziran 2021).

110 05.07.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

111 Din İşleri Yüksek Kurulu, “Taşıyıcı Annelik Uygulaması ve Böyle Bir Yolla Doğan Çocuğun Annesi, Nesebi, Mirası, Mahremiyeti ve Velayetinin Dini Hükmü Hakkında” (Erişim 30 Haziran 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “Tüp Bebek Yönteminde Başkasına Ait Sperm, Yumurta, Embriyo veya Rahmin Kullanılması Caiz Midir?” (Erişim 30 Haziran 2021).

“Her can dokunulmazdır” başlıklı hutbede¹¹² de öldürme suçuna dair âyet ve hadislerle işaret edilmek suretiyle, kürtajdan namus cinayetlerine, aile içi saygı-nezaketten trafik içindeki tartışmaların cinayete sonuçlanmasına kadar farklı meseleler insan canının dokunulmazlığı merkeze alınarak peş peşe ve yoğun bir şekilde ele alınmıştır. Bu hutbede bilgi yoğunluğunun azaltılabilecek veya ilginin soru-cevap metoduna çekebilecek kurul fetvalarından istifade edilmediği görülmektedir. Bu hususta cana kıyma demek olan cinayet/adam öldürmenin haram bir fiil olduğu ve dolayısıyla yasaklandığı, gebeliğe son vermenin yani kürtajın zaruret halleri dışında caiz olarak görülmediği, ötanazi veya intihar ile ilgili yasaklık hükümlerine işaret eden Kurul fetvalarının¹¹³ aktarılmasını hutbede verilerek istenen mesajın gücünü artırmada önemli bir araç olarak değerlendirmek mümkündür.

Kurul’a yöneltilen sorular ve hutbelerin içeriği birlikte değerlendirildiğinde fıkıhın farklı konularına dair bir bilgi edinme süreci ortaya çıkmaktadır. Şöyle ki vatandaşların Kurul’a yönelttiği sorular dini yaşantıyı fıkıh kurallarına uygun hale getirme taleplerini gösterirken aynı şekilde hutbelerde farklı konuların işlenmesi de hutbelerin toplumun çeşitli fikhî konularda bilinçlenmesi hedefi ile hazırlandığına işaret etmektedir. Bu hedefe uygun olarak hutbe içeriklerinin oluşturulma sürecinde ele alınan konuların karakteri farklı meseleleri dikkate almayı gerektirmiş, bu ise hutbelerde bazen yoğun bilgi aktarımına sebep olmuştur.

2019 yılının hutbelerini başlıklar itibariyle incelediğimizde 55 hutbeden 15 tanesinde (yaklaşık %27’si) ibadet, iyilik, Kur’an ve sünnet bütünlüğü, ticari hayat, ramazan ve infak, zekât ve fitır sadakası, aile, hac, neslin korunması, cuma namazı, beden mahremiyeti ve tesettür, kurban ibadeti, faiz, kul ve kamu hakkı, namaz gibi konu ve kavramların ele alındığı anlaşılmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Cuma namazı ile irtibatı nedeniyle toplumun geniş kesimi tarafından iştirak edilen bir ibadet olan hutbe, verilen mesajların geniş halk kitlesine ulaştırılması açısından önemli bir din eğitimi vasıtasıdır. Vaaz-sohbet gibi diğer din eğitimi vasıtaları, her ne kadar usul ve yöntem açısından hutbe ile benzerlik gösterse de, çok daha az sayıda dinleyiciye yöneliktir. Bunun yanı sıra, muhatapların hutbelere ulaşımı sadece camiler üzerinden olmamıştır. Camiler dışında hem hutbeyi irad eden din görevlilerine kaynaklık etmesi hem de hutbeyi dinleyemeyenlerin aydınlanmasına yönelik olarak gazete, dergi veya kitap şeklindeki yayınlar üzerinden hutbeler toplumun istifadesine sunulmuştur.

Eğitimin amaçlarından biri olarak kişinin eğitim öncesi ve sonrası arasında hissedeceği farkın ortaya çıkabilmesi için hutbe içeriklerinin toplumun ihtiyaçlarına hitap etmesi kadar zihinde kalıcı mahiyette dikkat çekici olması da gerekmektedir. Hutbelerin içeriklerini inceleyen

112 13.09.2019 tarihli hutbe. Bk. Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü, “2019 Yılına Ait Hutbeler”.

113 İlgili fetvalar için bk. Din İşleri Yüksek Kurulu, “Kürtaj Yaptırmak Caiz Midir?” (Erişim 19 Nisan 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “Ötanazi Caiz Midir?” (Erişim 19 Nisan 2021); Din İşleri Yüksek Kurulu, “İntihar Edenin Cenaze Namazı Kılınır mı?” (Erişim 10 Nisan 2021).

çalışmalar ortaya koymaktadır ki toplumun hutbelerden beklentilerinden biri de güncel konulara dair bilgilenme ihtiyacının karşılanmasıdır. Esasında ibadet, sosyal hayat gibi fıkıhî doğrudan ilgilendiren konulara dair ifadeler mevcut hutbelerin pek çoğunda yer almıştır. Bununla birlikte yapılan araştırmalar hutbelerin toplumun ihtiyaçlarını beklenen düzeyde karşılamadığı ve ayrıca verilen mesajların zihinlerde kalıcı olamadığını göstermektedir. Bu çerçevede hutbelerin eğitim aracı olarak kullanılmasının daha işlevsel hale getirilebilmesi için, bu çalışma ile gündeme getirmeye çalıştığımız iki husus bulunmaktadır: Soru-cevap metodu ve bunun fıkıhî boyutuna yansımaya işaret eden fetvaların halkla buluşması.

İlgili çalışmalar, özellikle Din İşleri Yüksek Kurulu'na sosyal hayat, ibadetler, aile hayatı, ticari hayat, tıp ve sağlık gibi konularda iletilen fıkıhî soruların cevaplanması ihtiyacını ortaya koymaktadır. Bu ihtiyacın yanı sıra, Kurul'un bu soruları cevaplama prosedürlerindeki kurumsal karakteri, ilim heyetinin meselelere yaklaşımı, hükümlere ulaşılırken fıkıh usulü açısından delil ve yöntemlerin işletilmesi gibi nedenlerle, Din İşleri Yüksek Kurulu'na toplum nezdinde bir güvenin bulunduğu bir gerçektir. Bu durum Kurul'un verdiği fetvaları hutbeler yoluyla geniş halk kitlelerine ulaştırma fikrinin, hem toplumun ihtiyacı hem de Kurul'un amaçları ile uyumlu bir yöntem olduğunu göstermektedir. Çalışmamızın konusunu oluşturan 2019 yılı hutbelerine baktığımızda, fıkıhın farklı konularına işaret eden hutbe içerikleri dikkat çekmekte böylece Diyanet'in toplumun dini yaşantısını şekillendirmede ihtiyaç duyabileceği çeşitlilikte bilgi vermeye gayret ettiğini göstermektedir. Bununla birlikte hutbe konularına dair Kurul'un vermiş olduğu ve günümüz insanının sorunlarına değinen fetvalara değinilmediği görülmektedir. Bunun yerine hutbelerde klasik vaaz ve irşad metodu olan, ahlakî erdemlere ve dinin genel ilkelerine sık sık atıf yapıldığı görülmektedir. Bizce bu irşad yöntemi günümüzde istediği her bilgiye internet aracılığıyla ulaşabilen modern insanın ihtiyacına yeterli cevabı sunamamaktadır. Bunun yerine konuya dair Kurul fetvalarına, ayrıntılarıyla ve delilleriyle olmasa da telmih yoluyla işaret edilse, cemaatin daha çok dikkatini çekeceği ve akılda daha fazla kalacağı söylenebilir. Zira modern dönem insanı daha ziyade tavsiye niteliğinde değil de ikna edici ve net bilgiler aramaktadır. Nitekim çalışmamızda yer verdiğimiz bazı araştırmalar da bu ihtiyacı ortaya koymaktadır. Toplumun fetva ihtiyacı ile hutbenin eğitim yönü birlikte değerlendirildiğinde öğrenme yollarından biri olması bakımından soru-cevap yönteminin hutbede kullanılmasının, hutbenin eğitim yönüne önemli oranda katkı sağlayabileceği görülmektedir.

Çalışmamızda yararlandığımız ve özellikle toplumun hutbelere bakış açısını gösteren araştırmaların zaman zaman güncellenmesi ve istatistik veri sunan araştırmaların yenilenmesi cemaatin hutbe ile ilgili kanaatlerini göstermesine vesile olacak, dolayısıyla da hutbelerin dini meselelerde halkı aydınlatma hedefini yerine getirme sürecine katkı sunacaktır. Bu hususta şu öneriler gündeme getirilebilir: Hutbelerin hazırlanması sırasında konu seçimi ve işlenişi, toplumun cevabına ihtiyaç duyduğu ve Din İşleri Yüksek Kurulu'na yönelttiği sorular göz önünde bulundurularak yapılmalıdır. Bu süreçte söz konusu ihtiyaç duyulan meselelerin merkeze alınarak konu seçimlerinin yapılması ve hutbe metinlerinin buna göre inşa edilmesi

isabetli olacaktır. Hutbelerde konuya uygun olarak, Kurul'a sıklıkla sorulan sorulara dair fetvalar paylaşılabilir. Merkezi bir hutbe söz konusu olsa bile hutbenin son kısmında ihtiyaç binaen hutbenin irad edildiği bölgede sıklıkla başvuru konusu olmuş fikhî sorulara yönelik il veya ilçe müftülüklerince bir bilgilendirme yapılabilir. Özellikle Din İşleri Yüksek Kurulu'na telefon, mail veya web sitesi üzerinden yöneltilen soruların analiz edilerek ihtiyaç hiyerarşisi çerçevesinde net ve öz bir şekilde hutbelerde yer alması, toplumun ihtiyaç duyduğu konulardaki fikhî eğitimi açısından verimlilik kazandıracaktır. Bu faaliyet il veya ilçe müftülüğünün kontrolü ile kolay bir şekilde icra edilebilir.

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması bildirmemiştir.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author has no conflict of interest to declare.

Grant Support: The author declared that this study has received no financial support.

Kaynakça/References

- Ahmed b. Hanbel, Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed eş-Şeybânî. *el-Müsned*. thk. Şuayb el-Arnaût - Âdil Mürşid. Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- Akgün, Vahdettin. "Diyanet Gazetesinde Yayınlanan Hutbe Konuları". *Diyanet İlmî Dergi* XXX/2 (1994), 77-94.
- Akseki, Ahmed Hamdi. *Yeni Hutbelerim*. Ankara: Diyanet İşleri Reislîği, 1936.
- Kur'an-ı Kerim Meâli*. çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Şahin. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 12. Basım, 2011.
- Arar, Osman. *2007-2011 Yılları Arasındaki Çorum İl Müftülüğü Din Görevlilerince Hazırlanan Hutbelerdeki Hadislerin Tahrici*. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Arslan, Halil. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Din Algısı: 1972 ve 2011 Yılları Cuma Hutbeleri Örneği*. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Aslantaş, Ahmet. *Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerinde Kullanılan Hadislerin Tahric ve Tenkidi (2001-2005)*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 12/486-496. İstanbul: TDV Yayınları, 1995.
- Atar, Fahrettin. "İftâ Teşkilâtının Ortaya Çıkışı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 3 (1985), 19-48.
- Baktır, Mustafa. "Hutbe". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 18/425-428. İstanbul: TDV Yayınları, 1998.
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Hukuk-ı İslamiyye ve Istılahatı Fıkhiyye Kamusu*. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1985.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm Cu'fî. *Sahîhü'l-Buhârî*. thk. Muhammed Zühayr b. Nâsır. 9 Cilt. Dâru Tavkî'n-Necât, 1422.
- Bulut, Mehmet. "Başkanlığın Hutbe Kitapları: 'Yeni Hutbelerim' ve Diğerleri". *Diyanet Aylık Dergi* 346 (2019), 30-33.
- Celfin, İsmail. *Din Toplum İlişkisi Bakımından Cuma Hutbeleri 2012-2014 Çağlayancerit Örneği*. Kahramanmaraş: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2016.

- Cessâs, Ebû Bekr Ahmed b. Alî Râzî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Sâdık el-Kamhâvî. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, 1405.
- Çoşar, İsmail. *Minberden Müminlere (1-2-3)*. Ankara, 1974.
- Çağrıncı, Mustafa. “Metropoli İl Müftülüklerince Yürütülen Din Hizmetleri -İstanbul Örneği-”. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*. ed. Mehmet Bulut. II/476-494. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Çakır, Şule. *Diyanet'in Din Algısında Tasavvuf*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Çeker, Orhan. “İfta ve Bir Fetva Defteri Örneği”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6 (1996), 35-53.
- Çiçek, M. Halil. “Hutbelerde Yapısal Bir Değişiklik Önerisi”. *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 1/1 (2013), 1-18.
- Dadaş, Mustafa Bülent. “Bir Fetva Belirleme Yöntemi Olarak Heyet İctihadı ve İslam Dünyasında Bu Amaçla Kurulan Fıkıh Meclisleri”. *Bilimname : Düşünce Platformu* 28 (Ocak 2015), 311-342.
- Dadaş, Mustafa Bülent. “Kuruluşundan Günümüze Din İşleri Yüksek Kurulu'nun Fetva Siyaseti”. *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* XIII/25-26 (2015), 37-74.
- Dağcı, Şamil. “Din İşleri Yüksek Kurulu Kararlarına Fetva Konseptinde Bir Yaklaşım”. *Diyanet İlmî Dergi* XXXVIII/4 (2002), 5-20.
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “2019 Yılına Ait Hutbeler”. Erişim 18 Haziran 2021. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/Documents/2019%20Y%C4%B1%C4%B1%20Hutbeleri.pdf>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. “Din Hizmetleri Raporları”. Erişim 29 Haziran 2021. <https://dinhizmetleri.diyaret.gov.tr/sayfa/384>
- Din Hizmetleri Genel Müdürlüğü. *Din Hizmetleri Raporu 2017*. Diyanet İşleri Başkanlığı, 2019.
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Aile Hayatı Fetvaları”. Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Ana-Konu-Detay/34/aile-hayati?enc=AHA%2bHk6MQxWJ6yi80nKvBA%3d%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Borçlanarak Hacca Gitmek Doğru Mudur?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/559/borclanarak-hacca-gitmek-dogru-mudur?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Hac İbadetinin İfası İçin Nisap Miktarı Mala Sahip Olma Şartı Var mıdır?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/556/hac-ibadetinin-ifasi-icin-nisap-miktari-mala-sahip-olma-sarti-var-midir?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Hac ve Umre Fetvaları”. Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Ana-Konu-Detay/29/hac-ve-umre?enc=AHA%2bHk6MQxWJ6yi80nKvBA%3d%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “İmkân Bulup Kâbe'yi Gören veya Umre Yapan Kişiyeye Hac Farz Olur Mu?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/555/imkan-bulup-kabe-yi-goren-veya-umre-yapan-kisiye-hac-farz-olur-mu?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “İntihar Edenin Cenaze Namazı Kılınır mı?” Erişim 10 Nisan 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/348/intihar-edenin-cenaze-namazi-kilindir-mi?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Kandillerde Oruç Tutmak İsteyen Kişi, Kandil Gecesinin Olduğu Günde Mi, Bir Gün Sonrasında mı Oruç Tutmalıdır?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyaret.gov.tr/Cevap-Ara/471/kandillerde-oruc-tutmak-isteyen-kisi--kandil-gecesinin-oldugu-gunde-mi--bir-gun-sonrasinda-mi-oruc-tutmalidir>

- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Kandillerde Oruç Tutmayla İlgili Dini Bir Gereklilik Var Mıdır?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/470/kandillerde-oruc-tutmayla-ilgili-dini-bir-gereklilik-var-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Kürtaj Yaptırmak Caiz Midir?” Erişim 19 Nisan 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/999/kurtaj-yaptirmak-caiz-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Organ Bağışı Caiz Midir?” Erişim 15 Nisan 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/993/organ-bagisi-caiz-midir>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Ötanazi Caiz Midir?” Erişim 19 Nisan 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/992/otanazi-caiz-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Taşiyıcı Annelik Uygulaması ve Böyle Bir Yolla Doğan Çocuğun Annesi, Nesebi, Mirası, Mahremiyeti ve Velayetinin Dini Hükümü Hakkında”. Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/4482/tasiyici-annelik-uygulamasi-ve-boyle-bir-yolla-dogan-cocugun-annesi--nesebi--mirasi--mahremiyeti-ve-velayetinin-dini-hukmu-hakkinda?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn2t8ij%2beDtMkJdRGirgyeb8%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Tüp Bebek Yönteminde Başkasına Ait Sperm, Yumurta, Embriyo veya Rahmin Kullanılması Caiz Midir?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/38216/tup-bebek-yonteminde-baskasina-ait-sperm--yumurta--embriyo-veya-rahmin-kullanilmasi-caiz-midir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn2t8ij%2beDtMkJdRGirgyeb8%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Üç Ayların Dindeki Yeri ve Bu Aylarda Oruç Tutmanın Hükümü Nedir?” Erişim 30 Haziran 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/469/uc-aylarin-dindeki-yeri-ve-bu-aylarda-oruc-tutmanin-hukmu-nedir-?enc=QisAbR4bAkZg1HImMxXRn5PJ8DgFEAoa2xtNuyterRk%3d>
- Din İşleri Yüksek Kurulu. “Zekât Âyetinde Geçen ‘Fî Sebilillah’ın Kapsamına Okullar, Kur’an Kursları, Camiler ve Benzeri Hayır Kurumları Girer Mi?” Erişim 18 Nisan 2021. <https://kurul.diyamet.gov.tr/Cevap-Ara/440/zekat-ayetinde-gecen--fi-sebilillah-in-kapsamina-okullar--kur-an-kurslari--camiler-ve-benzeri-hayir-kurumlari-girer-mi>
- Diyamet İşleri Başkanlığı. *Türkiye’de Dini Hayat Araştırması*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 2014.
- Diyamet İşleri Başkanlığı. “VI. Din Şurası Kararları”. Erişim 22 Ekim 2020. <https://dosya.diyamet.gov.tr/EAPDosya/EAPEtkinlikDosya/7de52e27-c58c-495b-9669-58dba51f4bc4.pdf>
- Doğan, Lütfi. “Başlarken”. *Diyanet Gazetesi* (22.11.1968).
- Doğan, Recai. “Cumhuriyet Öncesi Dönemde Yaygın Din Eğitimi Açısından Hutbeler”. *Dini Araştırmalar* I/2 (1998), 5-51.
- Emre, Mehmed. *Büyük Hutbe Kitabı*. İstanbul: Çile Yayınları, 4. Basım, 1979.
- Ercan, Ahmet. *Diyanet İşleri Başkanlığının 2017 Yılında Yayımladığı Cuma Hutbelerinin Tefsir İlmî Açısından Tahlihi*. Eskişehir: Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2019.
- Görgülü, Hasan Ali. “Hz. Peygamber’in Hutbede İzlediği Metod ve Günümüzde Hutbe Uygulamaları”. *Süleyman Demirel Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 [Rektör Prof. Dr. Hasan Gürbüz’e Armağan] (1996), 171-235.
- Güran, Kemal. “Müslüman Bir Toplumun Aydınlatılmasında Cuma ve Bayram Hutbelerinin Önemi”. *Din Şurası (Sempozyum) I/* (2003), 486-500.
- Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref. *Fatih Minberinden Müminlere Hutbeler*. 2 Cilt. İstanbul: Kalem Yayınevi, 2010.

- Güzelyazıcı, Abdurrahman Şeref. *Müminlere Hutbeler*. 2 Cilt. İstanbul, 1966.
- Habertürk. “Cuma Hutbesi 31 Mayıs 2019”. Erişim 25 Ekim 2020. <https://www.haberturk.com/cuma-hutbesi-31-mayis-2019-diyamet-isleri-nden-trafik-kurallari-uyarili-cuma-hutbesi-2480785>
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdülazîz ed-Dîmaşkî. *Reddü'l-muhtâr ale'd-Dürri'l-muhtâr*. 6 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, 1412/1992.
- İbnü'l-Hümâm, Kemâluddîn Muhammed b. Abdulvâhid. *Fethu'l-Kadîr*. 10 Cilt. Beyrut: Darü'l-Fıkr, 2003.
- İbnü'l-Arabî, Ebû Bekr Muhammed b. Abdullah b. Muhammed Meâfirî. *Ahkâmü'l-Kur'ân*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 3. Basım, 1412/1992.
- İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal Râgıb. *el-Müfredat fî garibi'l-Kur'ân*. Dîmaşk-Beyrut: Dârü'l-Kalem, ed-Dârü's-Şâmiyye, 1412.
- Karadağı, Ali Muhyiddin el-. *İctihad ve Fetva*. çev. Mustafa Bülent Dadaş. İstanbul: Nida Yayıncılık, 2019.
- Kâsânî, Ebû Bekr Alaeddin Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed el-Hanefî. *Bedâiü's-sanâi' fî tertibi's-şerâi'*. 7 Cilt. Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1406/1986.
- Kâtib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b Abdullah. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. 2 Cilt. Bağdâd: Mektebetü'l-müsennâ, 1941.
- Keleş, Ekrem. “Fetva-Mezhep İlişkisi ve Fetva Kurulları”. *Rahmet ve Çatışma Bağlamında İslam Mezhepleri Sempozyumu*, 149-153.
- Mafratoğlu, Recepali. *Diyanet İşleri Başkanlığı Din İşleri Yüksek Kurulu Kararları ve Dayandığı Şerî Deliller*. Rize: Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2012.
- Mâverdi, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed b. Habib. *el-Hâvî'l-kebir*. thk. Ali Muhammed Muavviz. 19 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1419/1999.
- Meriç, Nevin. *Gündelik Hayat ve Fetvalar*. İstanbul: Pınar Yayınları, 2004.
- Meriç, Nevin. “Müftülük Din Hizmetlerinden Fetva Birimi”. *I. Din Hizmetleri Sempozyumu (3-4 Kasım 2007)*. ed. Mehmet Bulut. II/405-424. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2008.
- Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ Muhyiddîn b. Şeref. *Tehzîbü'l-esmâ ve'l-luğât*. 4 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- Nevevi, Ebû Zekeriyâ Yahyâ Muhyiddîn b. Şeref en-. *el-Mecmu' şerhi'l-Mühezzeb*. Beyrut: Dârü'l-Fıkr, ts.
- NTV. “Cuma Hutbesinde Trafik Kurallarına Uyulma Uyarısı”. Erişim 25 Ekim 2020. <https://www.ntv.com.tr/turkiye/cuma-hutbesinde-trafik-kurallarına-uyulması-uyarısı,RKfUsv5Q8U2I3D1IJKilw>
- Onay, Ahmet. “Diyanet Hutbelerinin Muhteva Analizi: Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 1999 Yılı Hutbeleri Örneği”. *İslâmî Araştırmalar XVII/1* (2004), 1-13.
- Öcal, Mustafa. *Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar: Temel Eğitim ve Orta Öğretimde*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1991.
- Önkâl, Ahmet. “İrşad Vasıtası Olarak Hutbe”. *Din Şûrası (Sempozyum) I/* (1995), 145-153.
- Özdemir, Ahmet. *Çağımızda İftâ Usûlü*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2000.
- Resmi Gazete. *Diyanet İşleri Başkanlığı Kuruluş ve Görevleri Hakkında Kanun* 633 (22 Haziran 1965). Erişim 30 Haziran 2021. <https://www.mevzuat.gov.tr/mevzuat?MevzuatNo=633&MevzuatTur=1&MevzuatTertip=5>
- Runyun, Mustafa. *Hacı Bayram Minberinden Hutbelerim*. Ankara: Diyanet İşleri Reisliği Yayınları, 1956.

- Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *el-Ûm*. 8 Cilt. Beyrut: Dârü'l-Ma'rife, 1410/1990.
- Şâfî, Ebû Abdullah Muhammed b. İdris b. Abbas. *er-Risâle*. thk. Ahmed Şâkir. Mısır: Mektebetü'l-Halebî, 1. Basım, 1358/1940.
- Şahin, Osman. *Fetvâ Âdâbı*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2016.
- Şeybânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Hasen. *el-Asl*. thk. Muhammed Boynukalın. 12 Cilt. Beyrut: Dâru İbn Hazm, 1433/2012.
- Tatlı, Bekir. "Hutbe Mecmualarında Hadis Kullanımı". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 17/1 (2008), 357-378.
- Tehânevî, Muhammed b. Ali b. Ali. *Keşşâfî istilâhâtî 'l-fünûn ve 'l-'ulûm*. ; Beyrut: Mektebetü Lübnan, 1996.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usûlü ve Âdâbı*. İstanbul: İFAV Yayınları, 2. Basım, 2018.
- Yaman, Ahmet. "Fetvâ ve Mezhep Fetvâ Usûlü ve Tarihinin Tartışmalı Bir Konusu Olarak Fetvâ-Mezhep İlişkisi". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (İstanbul Yüksek İslâm Enstitüsü Dergisi)* 48 (2015), 5-34.
- Yarç, Güler. "Osmanlı'da Hutbe". *Hutbe Kitabı (Editörlü kitap)*, 3-102.
- Yaşar, Mehmet. *Günümüz Cuma Hutbelerinin Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Yaşaroğlu, Kamil. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbelerle İlgili Faaliyetleri". *Hutbe Kitabı*. 103-121. İstanbul: Kitabevi, 2017.
- Yaşaroğlu, M. Kâmil. "Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Hutbe Hizmetlerine Genel Bir Bakış". *Yakın Doğu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* II/1 (2016), 93-107.
- Yazıcı, Nesimi. "Osmanlı Son Döneminden Cumhuriyete Hutbelerimiz Üzerine Bazı Düşünceler". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 209-216.
- Zengin, Halise Kader. "Son Dönem Cumhuriyet Hutbelerinin İçerik Analizi (2003-2011 Yılları Arası)". *Yaygın Din Eğitimi Sempozyumu II/* (2013), 121-147.
- Zengin, Salih. "Osmanlılar Döneminde Yaygın Din Eğitimi Faaliyeti Olarak Hutbeler". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 379-398.
- Ailemin Sohbet Günlüğü*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2021.
- Din İşleri Yüksek Kurulu Fetvalar*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı, 3. Basım, 2015.
- Diyanet Gazetesi*. "Diyanet Gazetesi ile İlgili Araştırma Sonuçlandı" (15.12.1990).
- "Hutbe". *Mv. F.* 19/176-189. Kuveyt: Vizâratü'l-evkâf ve 'ş-şüün'il-İslâmiyye, 1410/1990.
- Diyanet Gazetesi*. "Hutbelerle İlgili Kamuoyu Araştırması Yapıldı" (15.02.1990).
- I. Din Şûrası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*. 2 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1995.
- "Karaman İli ve İlçeleri Toplumsal Sorun Analizi Çalışmayı", 2015. <https://dosya.kmu.edu.tr/iif/userfiles/file/%C3%87al%C4%B1%C5%9Ftaylar/Karaman%20%C4%B0li%20ve%20%C4%B0li%C3%A7eleri%20Toplumsal%20Sorun%20Analizi%20%C3%87al%C4%B1%C5%9Ftay%C4%B1.pdf>

